

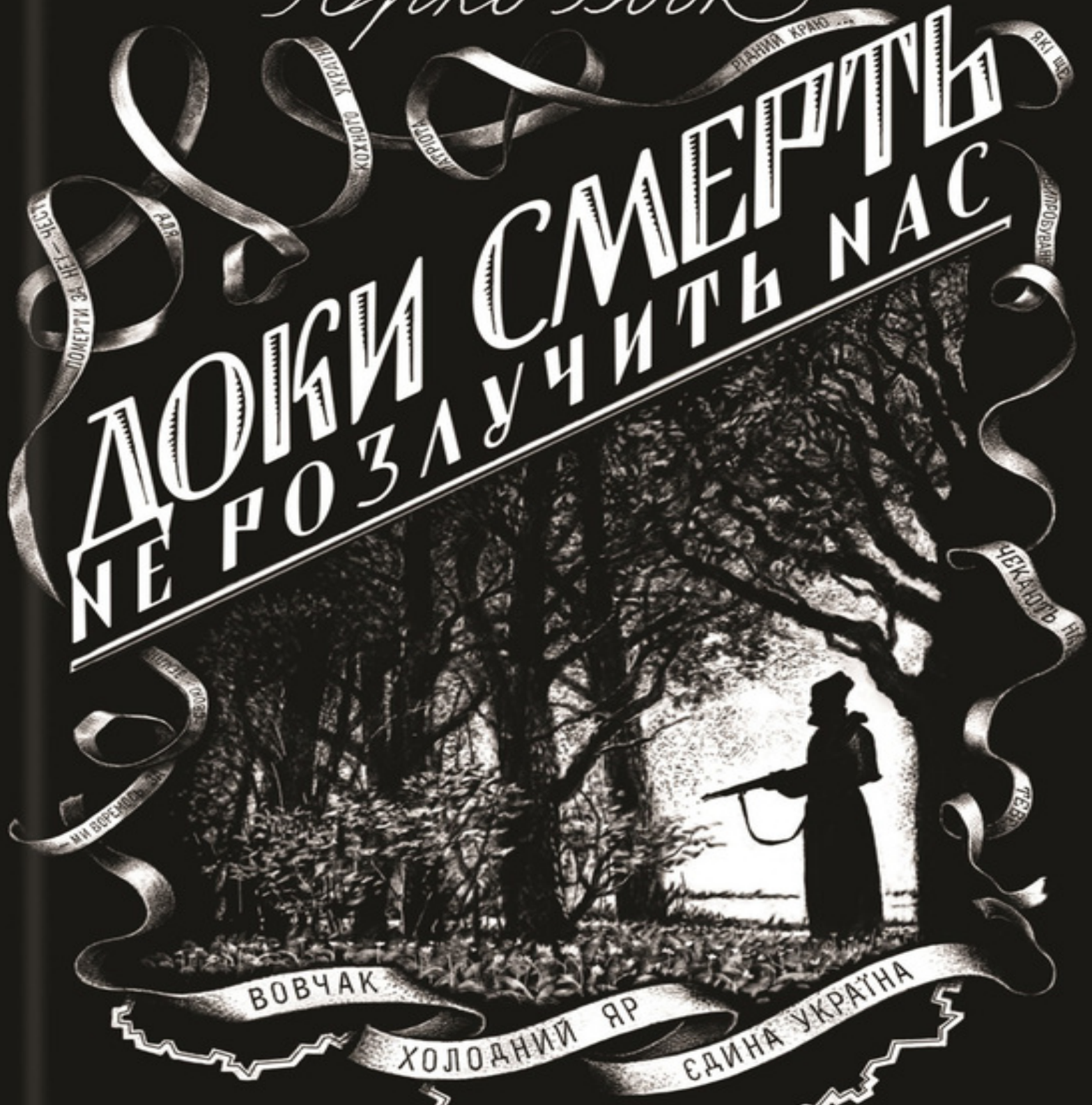
Юрко Вовк

ДОКИ СМЕРТЬ
НЕ РОЗЛУЧИТЬ НАС

ВОВЧАК

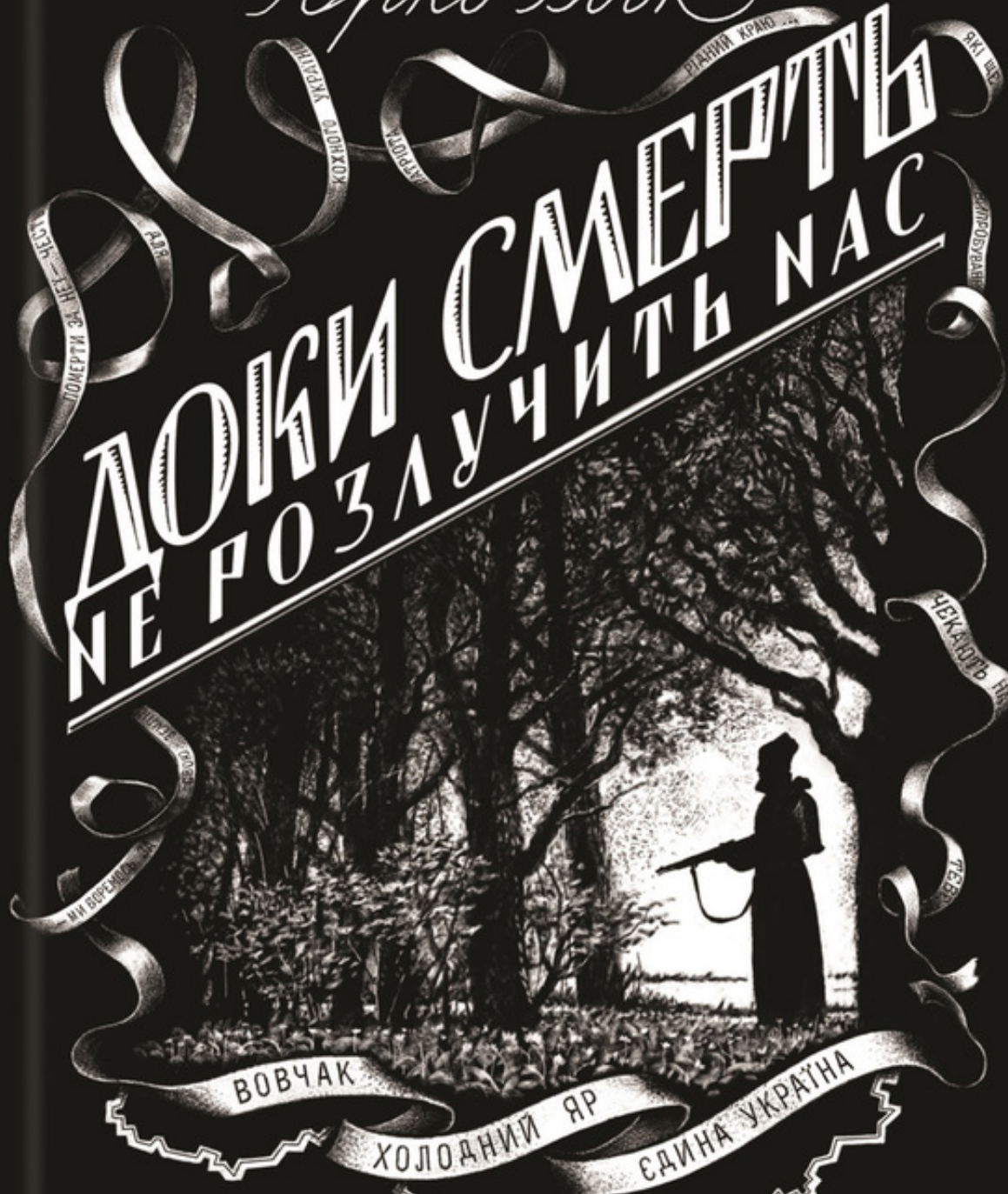
ХОЛОДНИЙ ЯР

ЄДИНА УКРАЇНА

Юрко Вовк

ДОКИ СМЕРТЬ
НЕ РОЗЛУЧИТЬ НАС

ВОВЧАК

ХОЛОДНИЙ ЯР

ЄДИНА УКРАЇНА

Юрко Вовк

Доки смерть не розлучить нас

© Юрко Вовк, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

W і M – це перші літери імен головних героїв цього твору. Не вигаданих автором персонажів, а реальних людей. Володимира і Марії.

У початкових літерах цих імен, які у перевернутому вигляді повторюють одна одну, закодовані долі моїх героїв. Вони були створені одне для одного, як дві половинки одного цілого. Як правий і лівий береги найбільшої ріки їхньої історичної батьківщини, на яких народились Володимир і Марія...

Доки смерть не розлучить нас

Олегові Потураю присвячується

W

Писар вербської гміни^[1] Юзек Стронціцький вивів у метриці останню літеру імені новонародженого і, відхилившись від заляпаного чорнилом столу, задоволено прискалив око.

– Ну, пане Вільк, ваш первісток буде мати у пойменуванні аж дві букви W. Дабл дабл ю, як кажуть британці. Ладний вензель, курча маць!

Середнього зросту кремезний молодий чоловік, одягнений у святкові фабричні штани, заправлені в чоботи, і в білу вишиту сорочку, ледь поворухнув рудим вусом, стримуючи роздратування.

– Ті вензелі – то не для нас, прошу пана. Гречкосієм буде мій син, як і його діди і прадіди... То скільки з мене за виправлену метрику?

– Півзлота, пане Вільк, – враз якимось запобігливо заусміхався писар. – То для держави. А як дасте ще й на кручок вудки^[2], то я із задоволенням вип'ю за здоров'я вашого Wlodzimierza.

Чоловік і собі усміхнувся, повагом узяв зі столу метрику, на якій іще не висохло фіолетове чорнило, і став поволі читати, ворущачи губами. Прочитавши, він похитав головою, крекнув і поліз у кишеню штанів за грошима.

– Ось вам злотий, пане Стронціцький, – мовив чоловік, дістаючи монету і не кваплячись із нею розлучатись. – Підніміть чарку за мого перванчука – хай йому Бог у житті помагає.

Він обережно, мов якусь дорогоцінність, поклав злогого у підставлену долоню писара і, згрібши за grubілими пальцями метрику, рушив до дверей.

– І Матка Боска, – підтакнув писар, підкидаючи на долоні монету. – Щастя-здоров'я, пане Вільк.

– Будьте і ви здорові, – буркнув чоловік, гримаючи дубовими дверима.

Було літо 1921 року. Землі Володимирського повіту, як і усього Волинського краю загалом, ще зберігали сліди копит кінноти Пілсудського, Петлюри і Будьонного, котра поперемінно затоптувала їх упродовж останніх років, та вже знову належали Речі Посполитій. Російських, австрійських та німецьких осадників, які панували тут до

того, змінювали польські, що вже зачекались нових угідь на «східних кресах»^[3], православних батюшок і протестантських священників – католицькі ксьондзи, а вїтїв і бургомїстрїв в одних мундирах – чиновники в інших. Не змінювались лише чудові одвічні волинські ліси, ріки й озера зі вклиненими між ними поселеннями поліщуків, оточеними луками і полями, та самі волиняни – роботящі, мов воли, і щирі, як усі діти природи.

Хутір Капітулка, заснований одразу після закінчення Першої світової війни подружжям Вовків, Тимошем та Катериною, жителі навколишніх сіл називали вовківським раєм. І було за що. Десять десятин родючої землі і дві змішаного лісу, до якого вона й прилягала, вважались на той час вельми добрим статком. Підтвердженням заможності господарів нового хутора слугували велика хата, збудована з дуба на зруб та оточена молодим садом, хлів, клуня й огорожений вигін для худоби.

Основу капітульської господарки склав посаг Катерини, оті самі десять десятин, які дав за нею батько, Сава Ткачук, відомий у цих краях будівничий. У молодості Сава зводив з батьком хати у навколишніх селах, а як набрав ваги справжнього майстра, то отримав уже й державний підряд – на облаштування військового містечка у Володимирі. Казарми попри Ковельського тракту, які стоять і донині, – його рук справа. Тож заробок Сава мав неабиякий і своїх шістьох доньок та двох синів, як ті підросли, наділив щедро. Поміж них і Катерину, яка вийшла заміж останньою із сестер, уже після війни.

Тиміш Вовк був родом із села Блаженик, яке, з трьох сторін оточене лісами, тулилось до Ковельського тракту відразу ж за повноводною Турією. У недалекому минулому солдат Волинського полку Його Імператорської Величності, а згодом лісоруб у «казенному» Мокрецькому лісництві, Тиміш стільки добра, як у його майбутньої дружини, не мав і близько. Трохи лісу, яким його наділив батько, колишній лісничий, – ото й увесь спадок. Зате парубок, як і всі чоловіки з великої родини блаженицьких Вовків, був гарним, дужим і, що особливо цінувалось у поліщуків, метикуватим.

Десь за півроку до того, як Катерина під час заготівлі дров уперше побачила в Капітульському лісі Тимоша, до неї посватався парубок із заможної родини. Хлопець Катерині не те щоб сподобався, та вона вже була на виданні, батьки між собою все погодили, тож незабаром молоді

заручились. Як годиться, майбутній наречений подарував Катерині на заручини вінчальну сукню, туфлі та вельона^[4].

Восени, зібравши врожай на полях та городах, поліщуки зазвичай бралися заготовляти на зиму дрова. В інших за сухостоєм до лісу їздили переважно чоловіки, а в сім'ї Ткачуків це право відстояла за собою Катерина. Ні батьки, ні брати не сперечались: дівка була дужа – домоткане рядно, витиснувши з нього воду після прання, могла необачно перекрутити навпіл. А що вже ліс любила!

Того осіннього ранку Катерина запрягла свого улюбленого Сірого й разом з дядьком Ільком, маминим братом, який саме під'їхав фірою до їхнього двору, подалась до Капітульського лісу. Ранки вже були холодні, тож дівчина одяглась відповідно. Продовгувате рожевощоке обличчя було обрамлене теплою хусткою, яка сягала на лобі аж до брів, а за тим двома кінцями щільно охоплювала шию під самим підборіддям і зав'язувалась ззаду міцним вузлом. Верхнім одягом слугував підбитий ватою суконний сачок з високими плечима, звужений у талії і розширений донизу. Завершувала це вбрання вовняна спідниця, що доходила майже до каблуків виправлених сільським шевцем жіночих ялових чобіток.

Катерина сиділа на кинутому упоперек воза оберемку соломи і, звисивши з драбиняка ноги, вміло правила конем. Як завжди, коли вона наближалась до лісу, їй захотілось співати. Ледь в'їхавши на лісову дорогу, дівчина таки не втрималась і тихо завела:

Ой, хмелю ж мій, хмелю,
Хмелю зелененький!
Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
Що й не, що й не розвивався?

Кінь поволі тягнув воза знайомою дорогою, тонкі гілки ліщини, що густо росла обабіч, злегка хльоскали по розпашілому обличчю дівчини, а вона все виводила пісню, стуливши повіки і, здавалось, забувши про все на світі. Фіра дядька Ілька рипіла десь позаду, і Катерині так добре було відчувати себе наодинці з дібровою і піснею...

Раптом ніби якийсь яскравий промінь ковзнув дівчині по напівзаплющених очах – і вона стрепенулась. Навпроти на невеликій

галявині, повз яку саме проїжджала фіра, біля купи нарізаних сухих дров стояв гарний парубок і пильно дивився на неї виразними темними очима.

– Ой! – злякано скрикнула Катерина, мимохідь щосили натягуючи віжки.

Вона ніби заціпеніла під цим заворожливим поглядом, відчуваючи, як враз зайшлося серце і гаряча хвиля від нього розтікається по всьому тілу.

– Тпру-у-у, стійте, – почулось позаду.

І відразу ж здивований голос дядька Ілька:

– Це ти, Тимоше? Хай Бог помагає. Не гадав тебе тут зустріти.

– Дай Боже, дядьку Ілько, – густим баритоном поважно мовив парубок, перевівши проникливий погляд за спину дівчини. – Та тітка Феська з Верби попросила дров їй заготувати. А то я тепер у Мокреці завше.

Старий Ілько помітив збентеження своєї небоги і хитро усміхнувся в пишні вуса.

– То ти їдь, Катерино, до Уласової галявини, а я тебе наздожену, – кинув він дівчині, яка так і сиділа, не сміючи підвести погляд, і став, кречучи, злазити з воза.

Катерина похапцем відпустила віжки, і Сірий тут-таки рушив.

Тим часом між дядьком Ільком і Тимошем розпочалась якась дивна розмова. Правив нею, звісно ж, старий Ілько.

– То що, – витягуючи кисета і пропонуючи бакун парубкові, ніби між іншим запитав він, – женитись іще не збираєшся?

– Та ні, – заскочений таким запитанням, віджартувався Тиміш, – іще на весілля не заробив.

– А деякі вже заробили і навіть до шлюбу дещо купили, та не дуже їх хочуть, – пахкаючи саморобною цигаркою, наводив туману старий.

– Це ви про що? – здивувався парубок.

– А про те, – чомусь враз розгнівався Ілько, затоптуючи каблуком недопалка, – що варто було б тобі сватів засилати до Катерини. Вона дівка справна, гожа, та й придане у неї – дай, Боже, кожній. А ти з доброї родини – батька твого і дядьків я ще з молодих літ знаю. Чому б тобі і не поженитись?

– Та ви ж самі натякнули, що їй уже і дошлюбне купили, – після паузи похмуро буркнув Тиміш. – І тітка мені казали, що Катерина вже

півроку як заручена...

– Як заручилась, так і розручиться, – рішуче рубонув рукою Ілько, хапаючи парубка за рукави. – То будеш засилати сватів чи як?

– А таки буду! – так само рішуче вигукнув раптом Тиміш, тупнувши ногою. – Подобається мені ваша Катерина. Замовте за мене слово перед нею, дядьку Ільку.

Не дочекавшись голосу фурмана, Сірий сам зупинився на Уласовій галявині. Катерина так і сиділа на возі, втупившись у глибину вже майже безлистоного осіннього лісу. Перед очима у неї все ще стояв той парубок з проникливим поглядом, що так розтривожив дівочу душу.

Вмовляти небогу дядькові Ількові не довелось. Він таки і залагодив тонку справу розірвання заручин Катерини. Дівчина, як годиться, сплатила тому парубку вартість куплених ним на заручини речей. А за місяць по тому, ще до Великого посту, Тиміш Вовк заслав до Катерини сватів.

Хутір Капітулка, на якому оселилось молоде подружжя, починався десь за кілометр на схід від майже прямого кута, який від центра села Верба створювали два тракти: на Ковель та на Любомль. Земля, виділена Катерині у посаг, тягнулась широкою смугою від Любомльського тракту майже до Ковельського і закінчувалась двома десятинами Тимошевого лісу. Саме тут, під лісом, і вибрали Тиміш з Катериною місце для свого обійстя.

Про прихід літнього ранку у волинському лісі першими сповіщають птахи, які гніздяться на кронах старих дубів і грабів. Саме вони відразу помічають з висоти кількох десятків метрів перші промені сонця, що вилуплюється із-за закритого поліськими борами горизонту, як жовтоголове курча із ячної шкаралупи, і вітають його дзвінким різноголоссям. Сходячи, сонце продовжує будити птахів і тварин, а вони, прокинувшись, уже не дають спокою і людям.

Першими в обійсті оживають зранку кури і гуси, за ними починають пронизливо верещати свині і мукати, просячись на пасовисько, корови. Довершує цю природну вранішню симфонію іржання коней. Весь цей гамір якоїсь миті досягає свого апогею. Та раптом його із пронизливою натугою крає рипіння дверей – і все завмирає. На ганок, мов за диригентський пультик, виходить господар. Він береться до справи – і у звучанні дворового оркестру запановують

поліфонічний лад і довершеність. На хутірському подвір'ї починається довгий літній день.

Хата Тимоша і Катерини мала класичне на той час сільське планування і нічим не відрізнялась від інших поліських домівок. Вхідні двері вели у досить широкі сіни, в яких зазвичай стояли баняки з кормом для худоби та інше дрібне хатнє начиння. Відразу за сіньми була велика кухня з піччю, яка слугувала і для приготування їжі, і для випікання хліба та здоби. На верхній частині такої об'ємної печі також можна було сушити зерно чи фрукти, а взимку і спати. Навпроти – єдине вікно, в іншому кінці приміщення стояв довгий дубовий стіл з двома лавами обабіч. Підлога в кухні була із ретельно вирівняної та утрамбованої глини.

Двері, які розташовувались справа і зліва від печі, вели у внутрішні кімнати. Через праві можна було потрапити у спальню господарів, яка на польський лад називалась валькіром, а з неї у вітальню. Відчиняли вітальню, у якій стояли саморобні дубові шафа, диван, стіл та стільці, лише у свята та у разі приходу гостей. Ліві двері з кухні вели у дитячу кімнату, з якої був також вхід на горище. У всіх цих кімнатах була підлога зі щільно припасованих одна до одної грубих нефарбованих соснових дощок.

Катерина саме поралась біля плити, знімаючи з неї два великі чугунки зі звареною картоплею для свиней, коли почула дитячий плач. Кинувши рогача, вона метнулась у кімнату, в якій спало немовля, і від жаху залякла на порозі. Маленький Володько, як називали вони з чоловіком свого первістка, перехилився із колиски, що чотирма мотузками була прив'язана до вбитого у дубовий сволок гака, і ось-ось міг випасти з неї на підлогу з метрової висоти. Переборюючи раптову млість, Катерина рвонулась до сина і в цю ж мить побачила, як колиска різко перевернулась. У неї на очах дитина впала головою вниз і завмерла на підлозі, прикрита пелюшкою, котра випала з колиски.

Рухнувши на коліна і схопивши сина на руки, Катерина відчула, що він не дихає.

– Боже, допоможи! – в розпачі заводала молода жінка, безтямно втупившись у стелю і притискаючи до грудей маля.

– Ма... ма-ма... – раптом почулось з-під пелюшки, яка закривала обличчя малого Володька.

Катерина притьмом відкинула пелюшку, побачила розплющені оченята свого улюбленця – і залилась рясними сльозами.

– Заговорив, заговорив мій синочок...

Тиміш саме запрягав у воза другого коня, коли почув від воріт знайомий голос:

– Пане господаг, сто лят вам здогов'я!

Старий Шмуль, володимирський заготівельник фруктів на навколишніх хуторах, посміхався до нього беззубим ротом, однією рукою тримаючи за кантар^[5] такого ж древнього, як і сам він, коня, а другою за звичкою посмикуючи сивого пейса^[6].

– І ви будьте здорові, – озвався Тиміш, прямуючи до старого.

Шмуль багато років поспіль купляв лишки яблук і груш із саду його батька, тож Тиміш знав того давно. До того ж, як подекували, старий перекупник володів даром передбачування, і про нього в навколишніх селах та хуторах ходили легенди.

Тиміш не міг зрозуміти, чому таких, як Шмуль, називали перекупниками. Бо зазвичай вони не купляли у селян ті ж таки фрукти, а брали сад чи частину фруктових дерев в оренду, охороняли їх, дуже дбайливо збираючи щороку урожай. Часто про оренду з господарями вони домовлялись, коли молодий сад лише підростав. Так ці люди дбали про свій майбутній зиск. Тимошу, вихованому ощадливими батьками, це подобалось.

Ось і цього разу Шмуль приїхав із пропозицією взяти в оренду кілька яблунь із Тимошевого саду, які цьогоріч лише вперше почали плодоносити.

Та тільки-но старий Шмуль завів про це мову, як із хати почувся крик Катерини.

Стривожений Тиміш, а за ним і його гість побігли до вхідних дверей. Побачивши заплакану Катерину, яка притискала до грудей малого Володька, чоловік стиха зойкнув.

– Що таке? Що з ним?

– Впав із колиски, – схлипнула жінка, – он яку гулю на голові набив.

Вона злегка дмухнула на величеньку гулю на лобі немовляти і раптом усміхнулась крізь сльози:

– Я його на руки схопила, думала, неживий, а він до мене раптом: ма... ма-ма. Заговорив!

Старий Шмуть простягнув руку з довгими кістлявими пальцями і провів нею над головою дитини. І перш ніж Тиміш з Катериною встигли щось сказати, тихо промовив:

– О-о, то не госта дитина. Талан має, до митецтва здатний. Всі біди в житті пегебоге, бо сильний янгол його бегеже...

М

Високий молодий чоловік, одягнений у стару шапку-вушанку, куфайку, засмальцьовані штани та взутий у розтоптані чоботи, чалапав польовою дорогою під дрібним холодним дощем. Розмоклий чорнозем щоразу засмоксував чоботи, і чоловік з натугою переставляв ноги, супроводжуючи кожен свій крок характерним чавканням. Починало сутеніти, а до села було ще кілометрів зо три.

Чоловік прямував із містечка Петриківка, де віднедавна працював, додому. Щоранку і щовечора він долав понад десять кілометрів пішки, хіба що зрідка могла трапитись із okazією якась підвода. Та для селянського сина, який звик покладатись, передусім, на свої руки та ноги, така відстань не була великим клопотом. А усвідомлення того, що він тепер може забезпечити молоду дружину і маленьку доньку постійним шматком хліба, додавало чоловікові сили і впевненості.

Іван Білоус, так звали чоловіка, був родом із села Красиве, у яке, власне, він зараз і прямував. Таку назву його село, що неподалік Дніпра десь посередині Лівобережжя, як розповідала Іванові прабабуся, носило ще з часів козацтва, одна із Січей якого розташовувалась у ті часи тут неподалік. За легендою, старий козак Білоус, який вибрав собі у цих краях землю під хутір, вперше побачивши це місце, вигукнув: «Як красиво!» Тож хутір нарекли Красивий. Відповідно село, у яке з часом перетворився козацький хутір, стало носити назву Красиве. Чи була це легенда, чи правда, ніхто не знав, а от те, що і нині тут півсела Білоусів, – факт. Як і те, що місцеві Білоуси всі як один горді, вперті і хазяйновиті.

Іванові було двадцять дев'ять років, останній з яких він знову жив у Красивому. Минулоріч одружився, нещодавно народилась донька Марійка. А до того...

До війська Івана забрали того року, коли Росія вступила у війну з Австро-Угорщиною. За три роки перебування на фронті він не отримав жодної подряпини, проте військового досвіду набув неабиякого, став унтер-офіцером та георгієвським кавалером. Після большевицького повстання в Петербурзі, коли скинули з трону царя, Іван підмовив кількох земляків, які служили під його орудою, і вони втекли з фронту в Галіції. А за кілька місяців опинилися в отамана Петра Болбочана.

Створення Української Народної Республіки Іван Білоус сприйняв усім серцем як подаровану Богом можливість вирватись з-під вікового гніту московітів, котрий, як він тепер все більше переконувався, большевики прагнули продовжити під гаслами «світлого майбутнього» його багатостраждального народу. Імперія розвалилась, та на її руїнах вожді так званої революції трудящих прагнули відтворити нову – на тих-таки теренах, але під вівіскою країни «всіх гнаних і голодних». Не треба було великого розуму, аби зрозуміти, що за хлібом і до хліба орди цих голодних з півночі прийдуть в Україну. І прийдуть не просити чи позичати, а грабувати.

Майже два роки воював Іван Білоус у війську Болбочана, яке згодом стало йменуватись Першою запорізькою дивізією армії УНР під проводом Петлюри. Звільняли від білогвардійців південь і Крим, билися з большевиками під Києвом. Популярність Петра Болбочана серед вояків армії УНР була такою, що до нього все частіше стали переходити цілі підрозділи з інших полків і дивізій армії. І Петлюра такого суперника не стерпів. У січні 1919 року Болбочана заарештували, хоча згодом таки відпустили. А за кілька місяців за наказом начальника контррозвідки армії Чеботарьова його заарештували знову і на станції Балин під Кам'янцем стратили нібито за зраду УНР. Двічі Чеботарьов виводив бойового отамана на страту, і двічі вояки із розстрільної чоти не влучали в Болбочана. Серед тих, хто мав стріляти в отамана, був і Іван Білоус. Коли в Петра Болбочана не влучили вдруге, Чеботарьов підскочив до нього і вистрелив із нагана в голову. Тієї ж ночі Іван Білоус зі своїм ще окопним побратимом Микитою Чобітьком подався до Холодного Яру шукати тамтешніх гайдамаків, про яких йому розповідав Микита, котрий був родом з тих місць. Так Іван потрапив до отаманів братів Блажевських, які саме формували новий загін гайдамаків біля містечка Городище.

Отамани, хоча і добре знали Микиту та його батьків, спочатку поставились до зайшого петлюрівця з пересторогою. Та коли Микита розповів їм про те, як Іван намовив земляків втекти з фронту і пристати до Болбочана, про те, як відмовився стріляти у свого отамана, прийняли до гурту. Однак справжня довіра місцевих гайдамаків до нього прийшла після сутичок з большевицькими частинами особливого призначення, у яких колишній унтер-офіцер показав себе не лише хоробрим вояком, а й знавцем партизанської

тактики ведення бою. Її він освоїв у дивізії Болбочана, хоча і трирічний фронтовий досвід теж не пропав даром.

Тепер Микита Чобітько та Іван Білоус мали ще й гайдамацькі наймення. На другий день після того, як Микита, встановивши через своїх родичів зв'язок з гайдамаками, привів його в ліс на північ від Городища, Петро Блажевський мав з Іваном розмову.

Вони сиділи біля куреня, накритого сосновими гілками. Отаман, на вигляд не старший за Білоуса, пильно подивившись йому у вічі, запитав:

– Микита, тобто Дужий, сказав, що ти не місцевий...

– З Лівобережжя я, – витримавши важкий погляд отамана, спокійно відповів Іван. – Верств за сто від Кременчука вниз по Дніпру є таке село Красиве, біля Петриківки. У нас, вважай, півсела Білоуси. Я Василя, коваля, син.

– У Кременчуку доводилось бувати, та й про Петриківку чув, а от про село з такою гарною назвою – ні.

Він усміхнувся, але в глибині очей була настороженість.

– Словом, зайда, хоч і недалекий. Нове наймення собі від назви села візьмеш? У нас хлопці часто так називаються.

Тепер у його погляді вже було відверте глузування.

– А що? Чоловік ти статний, з лиця хоч ікону малюй. Дівчата таких люблять...

Іванові голубі очі враз потемніли від гніву. Та він швидко опанував себе.

– Слово отамана потрібно цінувати, – з прихованою іронією відказав Іван. – Ви, пане отамане, назвали мене зайдою. Думаю, таке гайдамацьке наймення підійде мені якнайкраще. Ви не проти?

– У нас наймення козак вибирає собі сам. Ну, коли стає козаком, – останню фразу Петро Блажевський вимовив з притиском. – Хіба що хлопці згодом по-іншому охрестять.

Він ще раз пильно глянув на Івана і ляснув себе долонями по колінах:

– Що ж, Зайда, то й Зайда. Завтра Ведр візьме тебе з Дужим у вилазку – треба в рабкопі^[7] продуктів трохи позичити. Нагани ви маєте, а там, може, і на гвинтівки розживетесь. Та й на коней було б не зайвим. Твій чалий, бачу, після далекої дороги накульгує.

Наступного ранку вони з Вепром та ще десятком гайдамаків вирушили до Мліїва, де нещодавно большевики створили радкоп, у якому були відібрані в селян млин, круп'ярня та олійня. Літо закінчувалось, і гайдамакам потрібно було запасатися продуктами на зиму.

Вепр, старший їх невеликого загону, був похмурым чоловіком років десь під сорок, в очах якого зачаїлись біль і розпука. Зайда уже знав про трагедію Вепра – зі слів Дужого. За тиждень до того, як вони потрапили до отаманів Блажевських, чопівці^[8] розстріляли батьків Вепра, які жили на хуторі неподалік Звенигородки. Вони були внесені в списки «ответчиків»^[9] і після знищення гайдамаками отамана Гризла поблизу хутора продзагону і міліціонерів, які його охороняли, були вбиті на своєму подвір'ї. Вепр тепер жив жадобою помсти, тож пощади большевицьким посіпакам чекати від нього було годі.

На околиці Млієва вони розділились на три групи. Троє поїхали до млина, четверо до круп'ярні й олійні, які були в одному приміщенні, а решта, серед яких були Зайда і Дужий, на чолі з Вепром попрямували до контори рабкопу. За високими тополями, які відділяли контору від сусідньої вулиці, всі спішилися і, перебігаючи від дерева до дерева, півколом оточили будинок. Пересторога була не зайвою, бо Вепр сказав, що контору можуть охороняти міліціонери. Так воно і було. Коли Зайда виглянув з-за рогу контори, то біля ганку побачив двох міліціонерів з гвинтівками на плечах.

– Дай-но я, – почув він позаду шепіт Тихого, молодого веселого гайдамаки, у якого був ручний кулемет «лььюїс». – Вздівши мою пукавку, вони в штани накладуть.

Отримавши ствердний кивок Вепра, який, як з-під землі, виріс поруч, Тихий вискочив із-за рогу, виставивши поперед себе кулемет.

– Кидайте зброю, бо порішу на місці! – заволав він, поводячи цівкою кулемета то зліва направо, то справа наліво.

Двоє молоденьких міліціонерів спочатку заціпеніли, але вже за мить кинули гвинтівки на землю з такою відразою, ніби це були найотруйніші гади.

– Забери зброю, Дужий, і обшукай цих молокососів, – звелів Вепр, погляд якого наливався важким свинцем ненависті. – А я піду побалакаю з товарищем председатілем.

Заледве він закінчив говорити, як двері на ганок різко розчахнулись і волохата рука кинула з-за одвірка гранату. Вона впала між Вепром і Зайдою, прокресливши в пилюці півколо. Та перш ніж вона його домалювала, Зайда схопив гранату і з криком «лягай!» жбурнув її назад у відчинені двері. Всі, окрім міліціонерів, які, покидавши гвинтівки, так і залишились стояти біля ганку, повалились на землю. В тісних сінях гахнуло так, що блаженький дашок над ганком обвалився на міліціонерів, і ті попадали як підкошені. Червоний від люті Вепр, зірвавшись на ноги, одним скоком досяг дверей і, стискуючи в руці нагана, шугонув всередину. Почувся постріл, за ним відразу крик болю, який застав Зайду, коли він уже був в дверях. Назустріч йому з хмари піднятої вибухом гранати куряви Вепр витягував закривавленого чоловіка, тримаючи того за пасок і комір гімнастерки. Зайда відступив на ганок, даючи йому дорогу, і раптом краєм ока побачив, як в кінці вулиці хтось промайнув на коні і зник за вигином дороги, що вела в Городище.

Тим часом Вепр кинув закривавленого чоловіка зі сходів ганку, аж той заволав від болю, і люто прохрипів, викашлюючи куряву:

– Оце стерво большевицьке кинуло в нас «кукурудзу»^[10]! Ще й відстрілюватись намагався, покидьок.

Він підійшов до скоцюрбленого біля східців голови рабкопу і штурхонував його носом чобота.

– Вставай, таваріщ председатіль, твій «последній решітельний бой» скінчився.

Вепр схопив напівпритомного чоловіка за комір і одним рухом поставив на коліна.

– «Інтернаціонал» перед смертю співати будеш, падлюко?

Чоловік щось хотів сказати, та закашлявся і лише похитав головою. І тут сталось неочікуване. Притримуючи очільника рабкопу під бік коліном, аби той не звалився на землю, Вепр миттєво вихопив з піхов шаблю й одним ударом відтяв йому голову. Вона впала на землю, перевернулася і зупинилась у пилюці догори обличчям. Очі, які, здавалось, ще жили на ньому, моргнули і безтямно вступились в небо.

Зайду аж струсонувало. Йому, бойовому кавалеристу, якому не один раз доводилось зносити ворожі голови на полі бою, було огидно дивитись на цю розправу. Все виглядало так, ніби Вепр у ролі ката

виконав вирок на місці страти. «Боже, – жахнувся Зайда, – що робить з людиною ненависть!»

Та тут-таки його заскочила інша думка. Вершник! Куди помчав той вершник по дорозі на Городище? Чи не за підмогою послав його голова рабкопу?

Зайда зробив крок до Вепра, аби поділитись з ним цією підозрою, коли тишу після короткого заціпеніння розірвав дзвінкий голос Тихого:

– А міліціонерики, виходить, віддали Богу душу!

Він стояв біля двох міліціонерів, які впали, коли обвалився дах ганку і про яких протягом дійства, що зараз лише скінчилось, усі забули. Обидва лежали обличчями вниз і не ворушились. На гімнастерках виднілись рвані дірки, з яких ще сочилась кров.

– Та їх осколками гранати посікло, – подав голос Дужий, – стояли ж навпроти відчинених дверей...

Зайда вже вдруге відчув неприємне млоїсте ниття під грудьми. Це ж від його руки загинули ці парубки, яким, може, не було і по двадцять і які в ту міліцію пішли чи в запалі юнацького максималізму, чи, як це часто у той час бувало, щоби прогудувати сім'ю.

Кривавим складався початок першого бойового дня гайдамаки Зайди. Та він ще не знав, що його чекає далі.

Коли тіла міліціонерів відтягли за контору, Вепр звелів Зайді і Дужому забрати їх гвинтівки та набойі. Взявши одну з гвинтівок, Зайда підійшов до Вепра.

– Я тут дещо побачив, коли ти тягнув з контори председателя...

– Що ж ти побачив?

Вепр подивився на Зайду налитими кров'ю очима, в яких все ще була лють впереміж з ненавистю.

– Якийсь хлопчина гайнув на коні в бік Городища.

– Чого ж ти відразу не сказав?

– Тобі тоді було не до того.

Вепр з підозрою глянув на новобранця, хотів щось йому сказати, але передумав і звелів усім іти до коней. Сівши на свого вороного, він звернувся до гайдамаків:

– Ідемо до млина, забираємо воза з борошном, потім за крупами й олією – і відразу до лісу.

Скачучи сільською вулицею в бік млина, який виднівся на околиці, Зайда завважив, що вони так і не зустріли жодного селянина. Видно, почувши постріли, люди поховались від гріха подалі.

Гайдамака Терен, запошований борошном, вийшов із млина їм назустріч.

– Оце лише зараз почали молоти.

Він ткнув пальцем кудись під дах млина, де, мабуть, були мірошники:

– Їм, бачте, не було «указанія» сьогодні молоти...

– Давай, що є, і поїхали, – підігнав того Веpr. – Аби чопівці з Городища не налетіли...

Та швидко не вийшло ні в млині, ні в круп'ярні та олійні. У переляканих дядьків, котрі там працювали, все валилось з рук. А повернутись ні з чим гайдамаки теж не могли. Зрештою, коли до кількох мішків борошна, які вже були на возі, додалось стільки ж круп і пару сулій з олією, Веpr дав наказ їхати. Вони вже вибирались з села, коли Тихий, який спостерігав з пагорба за дорогою на Городище, закричав:

– Їдуть! Зо два десятки чопів пруть з того боку.

Він вказав рукою на околицю села, до якої від них було верстви дві, не більше.

Веpr якось відразу підтягнувся, почервонілі очі аж просвітліли.

– Терен, жени воза до яру, там є де захватись.

– Займаємо позицію на пагорбі – іншою дорогою вони не підуть. Затримаємо чопів, скільки зможемо, а потім віялом до лісу.

Він глянув на Тихого, який, видно було, вже не міг дочекатись того часу, коли зможе пустити в хід свою «пукавку».

– Скільки в тебе набоїв?

– Не так щоб багато, та на годину-півтори бою повинно вистачити, – весело посміхнувся той. – Якщо не палькати в світ, як у Божу копійчку.

Зайда почув віддалений тупіт кінських копит. Вловив його і Веpr.

– Займай позиції! – гукнув він до гайдамаків. – Тихий, тобі починати...

Чопівці зупинились біля тополь на околиці і, видно, радились, що робити далі. Зайда нарахував їх двадцять один разом з комісаром у чорній шкірянці і таким же кашкетом на голові. Гайдамаків, які

заягли на пагорбі, було вдвічі менше. Проте у них був «льюїс» і трохи гранат. А в Зайди з Дужим тепер ще і по гвинтівці.

З жестів, якими комісар супроводжував свою розмову з одним із чопівців, мабуть, старшим, Зайда зрозумів, що вони мають намір піднятися на пагорб, а потім розділитись і двома загонами прямувати у бік лісу.

Коли чопівці наблизились до пагорба настільки, що можна було розрізнити їх обличчя, заговорив «льюїс» Тихого. Він скопив чергами кількох передніх, а решта кинулись врізнобіч і помчали до хат і дерев недалекого села. Зайда, як і задумав, зняв пострілом з гвинтівки комісара, ще хтось підстрелив чопа, який втівав останнім. Четверо чи п'ятеро чопівців залишились лежати під пагорбом, інші поховались за крайніми хлівами і клунями.

– Може, варто відходити до лісу? – запитав Зайда Вепра. – Вони не відразу очуняють, та й комісара я застрелив. А пагорб нас прикриє.

У Зайди було таке передчуття, що з ними зіткнувся не весь загін чопівців.

– Ні, – рішуче мотнув головою Вепр, – треба дати Терену з возом заховатися в ярузі. І посмикати цих падлюк добряче ми ще можемо. Вважай, чверть їх уже в пеклі, а у нас вигідна позиція і «льюїс» на додачу.

Раптом з боку села почулись радісні вигуки, і не встигли Вепр із Зайдою зрозуміти, що до чого, як спочатку з-за найближчої до них тополі, а потім від крайньої клуні у бік пагорба застрочили кулемети. Зайда відразу впізнав «максими». Це означало, що чопівці отримали підмогу, та ще й неабияку. Якщо в них до «максимів» були ще й тачанки, то справи ставали зовсім кепськими.

– Думаю, вони хочуть обійти нас з флангів, прикриваючись вогнем «максимів», – роздумливо мовив Зайда.

– Правильно думаєш, – буркнув Вепр, який вже усвідомив, що до лісу таки треба відходити. І негайно.

Він по черзі подивився на Зайду, Дужого і Тихого.

– Ви ще трохи постріляйте в них з різних місць, аби думали, що вас більше, поки ми з хлопцями домчимо до яру. А тоді ходу на хутори. Дужий знає, як туди добратись через болото.

Пальнувши ще кілька разів у бік чопівців, Вепр з рештою гайдамаків не стали гаяти часу і, скочивши на коней, помчали до яру.

Побачивши, що Дужий з Тихим дивляться на нього, чекаючи наказу, Зайда взяв справу в свої руки.

– Тихий, береш лівий фланг, а ми з Дужим пантруємо правий. Вони зараз підуть в атаку, тож приготуйте гранати. Ось Вепр іще кілька мені залишив.

Він взяв підсумок з гранатами, по дві дав хлопцям, а одну залишив собі.

Майже одночасно застрекотіли «максими» чопівців, а вони самі перебіжками почали наближатись до пагорба. Стріляли чопи навмання, і Зайда вирішив підпустити їх ближче. Схоже було, що тачанок вони таки не мали.

Коли Зайда дав знак стріляти, Тихий тут-таки скопив двох чопів, які вже повзли на пагорб і зверху їх було добре видно. Сам Зайда поцілів у кулеметника, який на його фланзі якраз взявся перетягувати «максима» ближче до пагорба. Та тут запрацював другий кулемет чопівців, і кулі так притисли гайдамаків до землі, що годі було підняти голову. Зайда розумів, що під таким щільним вогнем обійти їх збоку – як раз плюнути.

Він підповз до Дужого, а з ним уже до Тихого.

– Сипони по них кількома довгими чергами, кинь гранати і скочуйся вниз. Коня твого ми будемо тримати наготові.

Зайда з Дужим шпурнули по гранаті, і під торохкотіння «льюїса» миттю дістались до коней, які були прив'язані внизу з протилежного від села боку. «Льюїсу» відповідав лише один «максим» і гвинтівки. Вже сидячи на своєму Чалому і тримаючи за повід кобилу Тихого, Зайда бачив, як той одна за одною кинув у чопівців дві «кукурудзи» і, притискаючи до грудей «льюїса», як малу дитину, помчав до них. За мить він уже був у сідлі, і вони рвонули за Дужим, який звелів не відставати.

До лісу було недалеко. Притримавши за крайніми деревами коней, вони разом озирнулись і побачили, як з обох боків пагорба вилітають на конях чопівці.

– За мною! – гукнув Дужий, спрямовуючи коня у глиб лісу ледь помітною стежкою. – Скоро болото, а там не поспішиш...

Надворі починало сутеніти, а в густому лісі взагалі вже було майже темно. Та Дужий вправно вів товаришів одному йому відомими стежками, і за якихось півгодини вони добрались до болота, про яке

казав Вепр. Переслідувачів за ними не було чути ще відтоді, як вони заглибилися в ліс, і Зайда зрозумів, що йти за ними в хащі, та ще й проти ночі, ті не ризикнули. Однак гайдамакам потрібно було ще перейти болото.

– А що, іншого шляху звідси на хутори немає? – запитав Дужого Зайда, сподіваючись все ж, що тепер, коли їх вже не переслідують, лізти в багно не доведеться.

– Є, – відказав Дужий, – але навіщо зайвий раз ризикувати. Та й до хутора мого дядька навпрошки рукою подати. А оскільки він з трьох боків оточений болотами, то вночі чопівці туди таки не полізуть.

Зайда кивнув і вже хотів спішитись, коли Дужий зупинив його.

– Поїдемо верхи. Мій Вороний, якого я в дядька Василя і позичив, знає тут стежку краще за мене. Та й кобила Тихого місцева. Твого Чалого візьмемо всередину і таким цугом, дасть Бог, пройдемо трясовину.

Зайда народився в степовому краї, і болота завжди викликали в нього пересторогу. Особливо після того, як під час нічного рейду під Бродами він потрапив у таке болото і підступна трясовина мало не засмоктала його разом з конем. Добре, що Чалий з'явився у нього вже пізніше, бо той його кінь у болото таки б не пішов.

Чалий показав себе молодцем. Він ступав слід у слід за конем Дужого, не зупиняючись і не виказуючи страху. Більше переймався сам Зайда, який, звільнивши про всяк випадок ноги зі стремен, з певним острахом поглядав зверху на хитку темну масу, яка колихалась і булькала під копитами коней. До того ж його кінь накульгував, і Зайда боявся, щоб він часом не оступився на слизькій стежці.

Коли трясовина закінчилась і коні відчули твердий ґрунт під ногами, Зайда завважив, що вони рухаються вгору. Окрім найближчих дерев і кущів, навколо нічого не було видно.

– Ми що, на острові? – запитав Дужого Зайда.

– Скоріш, на півострові, – тихо відгукнувся той. – А коли навесні розгуляється повінь, тоді дядьків хутір справді перетворюється на острів.

Вони ще трохи проїхали, петляючи між вільхами і осиками, і Дужий зробив знак зупинитись. Із-за дерев вже проглядали обриси якихось будівель. У вікні однієї з них блимало світло.

– Ви почекайте, – мовив Дужий, – а я все тут огляну. Ніби спокійно, та береженого Бог береже.

Він спішився і, віддавши повід Тихому, за мить зник у темряві. Зайда сторожко розглядався навкруги, тримаючи в руці нагана. Тихий теж пересунув «льюїса» собі на груди.

Чекати довелося недовго. Так само несподівано, як і зник, Дужий вигулькнув коло свого коня.

– Нас чекають. Непроханих гостей немає, та є прохані. У дядька переховуються моя тітка по мамі з донькою. Її син уже другий рік в отамана Загороднього. Коли довідались, що їх записали в «ответчікі», гайнули зі Звенигодки сюди.

Він потягнув Вороного за повід.

– Пішли, заведемо коней до клуні. Там і ночувати будемо. Тітка вже готує вечерю, тож щось з'їмо, бо живіт вже до хребта липне.

Лише тепер Зайда відчув, який він голодний. Після вранішньої кулеші у них в роті не було ні ріски. Навіть води не мали як напиться.

Прив'язавши коней і кинувши їм по оберемку сіна, всі рушили до хати. Навіть світло каганця після суцільної темряви так вдарило Зайді в очі, що у досить великій кімнаті він зміг розрізнити лише три чи чотири силуети біля протилежної стіни.

– Вітайте моїх побратимів, дядьку Василю, тітко Уляно і ти, Оксано, – надто голосно, як видалось Зайді після годин тиші, промовив Дужий. – Степана Старошапку-то ви, дядьку, знаєте. А це мій командир на війні і в Першій запорізькій дивізії Іван Білоус.

Поки Дужий говорив, як завжди повільно вимовляючи слова, Зайда встиг роздивитись тих, хто був у кімнаті.

Дядько Василь, міцний чоловік з кучмою сивого волосся і твердим підборіддям, вже рушив до нього ручкатись. Поряд з ним приязно усміхалась миловидна жінка середнього віку. А біля неї... В голові Зайди промайнула думка про неземну красу, та дядько Василь уже тиснув йому руку. Він щиро відповів на потиск і, відчуваючи на собі пильний погляд красуні, гречно вклонився їй і тітці Уляні.

– Дякуємо, що надасте нам прихисток, – чомусь ніяковіючи, тихо промовив Зайда. – Вибачайте, що потурбували...

Поки вони роздягались і сідали за стіл, Зайда відчував на собі погляд Оксани. Його посадили поряд з дівчиною. Він повернувся до неї, збираючись запитати, коли вони приїхали на хутір, і потонув у

безодні синіх, як волошки, очей. Оксана не відвела погляду, в якому Зайда вгледів і здивування, і захоплення і який ніби огортав його теплою хвилиною дівочої ніжності. Він дивився б у ці очі-джерела годинами, та, розуміючи, як можуть потрачувати такі довгі переглядини присутні, завів мову про справи буденні.

Відразу після вечері гості пішли в клуню. Втомлені Дужий і Тихий тут-таки заснули, та Зайді не спалось. Перед очима стояло дівоче обличчя з ніби намальованими художником тонкими чорними бровами, пухкими устами досконалої форми і чарівною маленькою ямочкою на округлому підборідді. Оксанині сині очі наче дивились на нього і зараз, манячи покликом, опиратись якому йому було несила.

Лежачи на пахучому сіні, Зайда з тугою думав, що вдосвіта вони поїдуть і він може вже ніколи не побачити Оксану. Та щось підказувало йому, що доля не для того звела їх, аби відразу розлучити.

W

У шістнадцять років я з відзнакою закінчив Володимир-Волинську гімназію. Прискіпливі гімназійні педагоги і сам директор пан Стоцький дивувались, звідки у гімназиста Włodzimerza Wilka, сина простого рольника^[11], такі здібності. З першого по останній рік навчання в гімназії я був серед найкращих учнів, тому вчився безплатно, ще й отримував іменну стипендію. До того ж я гарно малював, вважався провідним лицедієм гімназійного драматичного гуртка і лідером команди з копаного м'яча. А нещодавно ще й почав вчитися грати на скрипці і на вечірках гімназистів уже міг дібрати мелодію найбільш популярних вальсів чи оберків^[12].

Батьки пишалися мною. Тата, який запрягся дати освіту шістьом своїм дітям, окрім моїх успіхів у навчанні тішило ще й те, що йому не доводилось щороку платити за гімназію доволі значну суму з сімейного статку. Навчання, окрім хіба що початкового, коштувало в Польщі дорого, а йому ще потрібно було вчити молодших.

У сімейному колі тато не переставав повторювати, що я пішов у його вовківський рід, у якому всі були метикуваті і досягали, чого хотіли. Мама з ним погоджувалась, бо я і зовні, і за характером був викапаний батько. Однак після того пам'ятного для неї дня, коли я впав з коліски головою на долівку і раптом заговорив, у її свідомості вкоренилася думка, що то таки був знак Божий. Недарма ж і старий Шмуль напорочив її синові долю великої людини.

Молодші брат та четверо сестричок мене дуже любили. А найбільше передостання – Ганнуся. З раннього дитинства вона хвостиком ходила за мною, а я учив її всього, що знав сам.

Возити сина щоденно в гімназію за десять верств татові було складно, тому він винайняв для мене помешкання в старій полячки Ядвіги, за яке розраховувався продуктами. Від її будинку на два входи, що стояв неподалік мосту через Лугу, до гімназії навпрошки було не більше версти. Я квартирував тут з самого початку навчання в гімназії, навідуючись додому лише на канікули.

Кожного разу, приїжджаючи в свою Капітулку, я привозив сестрам і брату якісь подарунки, куплені на заощаджені зі стипендії кілька

злотих. Ось і цього разу, завітавши на рідний хутір на кілька днів перед останніми екзаменами, я, обійнявшись та розцілувавшись з рідними, насамперед узявся роздавати їх дітям. Одинадцятирічна Ганнуся вертілась поруч, з цікавістю заглядаючи в ранець, з якого я діставав всілякі смаколики.

– А що то за книга така грубезна? – тоненьким голоском запитала Ганнуся, тикаючи пальчиком у товстий том, що був втиснутий між альбомами для малювання.

Вона вже закінчувала вербську початкову школу і цього року теж збиралася йти в гімназію.

– Ох і цікава ж ти, Ганнусю-вертусю, – жартома посмикав я свою улюбленицю за вушко. – Коли закінчиш гімназію, тоді й розповім тобі, що в ній написано.

Я закрив ранець і взявся роздавати дітям подарунки. Книгу Михайла Грушевського, на яку вказала Ганнуся, ховати не став, бо знав, що без мого дозволу чіпати ранець ніхто з домашніх не буде.

Книги Грушевського, як і іншу заборонену літературу, давав нам читати батько мого найліпшого приятеля Тараса Микитюка, який був старостою у володимирській православної церкві Святого Миколая. Втім Євген Микитюк віднедавна не лише давав синові і його друзям читати такі книги, а й розповідав нам про Українську Народну Республіку, Організацію українських націоналістів та вже про другу хвилю голодомору, яким сталінський режим винищував селянство на Великій Україні. Старший Микитюк хотів, аби під час подальшого навчання і життя ми знали правду про свою Батьківщину і були патріотами.

Нас було четверо – гімназійних друзів іще з першого року навчання. Тарас Микитюк і Йосиф Фількінштейн з Володимира-Волинського, Улас Кузьмук з приміської Федорівки та я, Володько Вовк, з хутора Капітулка, який входив до вербської гміни. Всі ми добре вчилися, і, хоча були різними за характерами та уподобаннями, ця жага знань робила нас спільниками. Кожен вже знав, ким хотів би бути в дорослому житті. Тарас мріяв стати адвокатом, Йосиф – лікарем, Улас – інженером. Я ж, оскільки знав від мами про свого діда будівничого, все більше схилявся до думки, що мені теж варто обрати цей фах. А може, навіть стати архітектором, самому проектувати будинки та величні споруди, які я бачив у книгах. Остаточно ж визначитися з

подальшим навчанням і вибором фаху мені допомогла розмова з директором гімназії Казімежем Стоцьким.

Директор викладав геометрію та креслення, і Wlodzimierz Wilk був у нього кращим учнем. Якось перед іспитами він запросив мене до себе в кабінет.

– Ти вже, напевно, думаєш над тим, де продовжувати навчання? – запитав директор. – З батьком говорив про це? Що він каже?

– Так, пане директор. – Я був здивований запитаннями, проте відповідав невимушено. – Він був у батька Тараса Микитюка, і дядько Євген порадив, аби ми з Тарасом разом вступали до ліцею у Львові...

– Гм, – на хвилю замислився Казімеж Стоцький, – це непоганий вибір. Та й не так далеко, як...

Він обірвав себе на півслові і приязно подивився мені у вічі:

– Але у мене є інша пропозиція. У Вільно є ліцей з архітектурним ухилом. Його наставник – мій давній приятель. На Різдво він гостював у мене, і я розповів йому про...

Директор загадково помовчав і згодом продовжив:

– ...про мого найкращого учня, у якого є образне мислення художника і прагматичний розум інженера. Він сказав, що коли ти закінчиш гімназію на відмінно, то можеш бути зарахований до ліцею без вступних іспитів. Достатньо буде мого рекомендаційного листа.

Пан Стоцький враз споважнів і коротко додав:

– Скажи про це батькові. І нехай він зайде до мене до кінця цього місяця.

Тато довго вагався, чи відпускати старшого сина у далекий край. До Львова і то майже день поїздом їхати, а де те Вільно. Та й мама плакала, просила не віддавати мене так далеко. Зрештою він таки вирішив, що останнє слово буде за мною.

– То де б ти хотів далі вчитись: у Львові чи у Вільно? – запитав мене батько, коли приїхав у Володимир, аби зустрітися з директором гімназії.

– Пан директор сказав, що у Вільно є гімназія з архітектурним ухилом, а я хочу стати архітектором, тату. А після такої гімназії легше вступити на архітектурний факультет. Такий є у Львові в політехнічному інституті, я вже довідався.

– Ага, то далі все одно у Львові вчитись, – повеселішав мій татусь. – Тоді піду скажу пану Стоцькому, що я згоден.

Ввечері того ж дня ми четверо зібрались у Тараса Микитюка. Тепер вже всі ми знали, куди поїдемо на навчання. Тарас з Уласом мали їхати до Львова. На Йосифа чекала Варшава, в якій жив його рідний дядько. Ну, а я найближчі кілька років мав провести у далекому чужому Вільно.

Завжди гомінкі і веселі, ми раптом притихли, сиділи замислено, ніби вже завтра мали роз'їжджатись, як сказав Тарас, «на три сторони світу».

– У тій Варшаві і слова українського, певно, не почувеш, – за звичкою смикнув себе за вухо Йосько, правильній вимові якого і знанні українських класиків ми по-доброму заздрили. – Щоправда, дядько мені сказав, що в столиці існує Товариство імені Тараса Шевченка, але не радив туди навідуватись. Він, бачте, дбає про мою майбутню бездоганну репутацію великого хірурга і науковця.

Йосько насмішкувато пхекнув.

– А давайте заспіваємо нашу улюблену, – запропонував він і, не чекаючи згоди, тихенько затягнув чистим юнацьким тенорком: – Ще не вме-е-е-ерла України і слава і во-о-о-оля...

Тарас, Улас і я так само тихо підхопили пісню і плавно, без фальшу довели її до кінця.

Сповнені експресії боротьби і жаги до змін слова цієї пісні, яка була дуже популярною серед українських патріотів на східних польських кресах і яка сприймалась польською владою як бунтарська, збадьорила нас. У Йоська від надмірних емоцій в очах навіть заблищали сльози.

Йосиф Фількінштейн був найколоритнішою фігурою в нашій четвірці. Син корінної володимирянки і польського єврея, чий шлюб свого часу був рішуче засуджений місцевим рабином, Йосько не любив владу, досить критично ставився до батькових братів по крові і вважав себе прямим нащадком запорізького козака Крупи. Зі слів матері Йосько знав, що його прапрапрадід Іван Крупа, який воював ще з Наливайком, під старість поселився біля Луцька. Один із синів Івана Крупи згодом переїхав до Володимира. А сільце Крупа, яке заснував прапрапрадід Іван коло Підгайців, що біля тракту з Луцька на Дубне, існує і нині. В дитинстві Йосько їздив туди з матір'ю і на власні очі бачив височеного мурованого стовпа з гербом князя Острозького, якого, аби позначити межі володінь князя, збудували неподалік

пагорба, де була хата козака Івана Крупи. Тож у Йоська козацька кров таки брала верх над єврейською, а відтак спонукала до бунтівних настроїв. Хоча це не заважало йому добре вчитись і будувати плани на майбутнє, у здійсненні яких єврейські родичі Йоська мали відіграти не останню роль. З цього приводу його друзі жартували, що незалежність України Йосько буде здобувати з допомогою родини з Луцька, а фах хірурга – дядька з Варшави.

– А ти, – вдавано серйозно порадив Йоськові Улас, – в суботу ходи в синагогу, а в неділю – на зібрання Шевченківського товариства. Тоді, як то кажуть, і вовки будуть ситі, і вівці цілі.

– А що, – погодився Йосько, – добре радиш. Так і скажу дядькові – або відвідаю Товариство, або в синагогу ні ногою.

– Ти, головне, у Володимир після навчання повертайся, – обійнявши Йоську за плечі, мовив Улас. – Усі повертаймось.

Ми так домовились: як вивчимось на фахівців, то повернемось у рідне місто, згуртуємо передову молодь і під прапором ОУН будемо боротись за незалежність України. Сьогодні ми мали скріпити це своє рішення клятвою, текст якої склали разом.

– То даємо клятву? – тихо запитав Тарас, обвівши друзів враз споважнілим поглядом.

– Даємо, – так само тихо озвались Улас, Йосько і я.

Тарас повагом дістав з кишені гімназійного кітеля складений аркуш паперу.

– Повторюйте за мною.

Він розгорнув удвоє складений папірець і, не заглядаючи в нього, урочисто розпочав:

– Ми, патріоти України...

Ми так само урочисто підхопили слова, які знали напам'ять:

– ...клянємось! Усі свої сили, розум і волю віддати боротьбі за незалежну суверенну Україну. Як би не склались наші долі, завжди і скрізь боронити нашу Батьківщину, бути з нею всім серцем, доки смерть не розлучить нас. Клянємось!

Промовивши ці сповнені щирого пафосу короткі фрази, ми склали докупи правиці, а лівими обійняли один одного і, зійшовшись у вузькому колі, притулили чоло до чола. Якусь мить ми так мовчки постояли, а потім відхилились, дивлячись по черзі у вічі один одному.

На маленькій залізничній станції Овадно, наступній за володимирською в бік Ковеля, тато з Ганнусею проводжали мене на навчання у далеке Вільно. Ми приїхали зі свого хутора, від якого до станції було версти з чотири, бричкою, яку з такої нагоди тато почистив і підфарбував. Оскільки в бричці, закладеній моїми речами, вільного місця майже не було, то з собою ми взяли лише Ганнусю. Та вона й так би прибігла слідом. Не провести на станцію улюбленого братика і вперше в житті не побачити паровоза Ганнуса просто не могла.

Весь час, поки ми їхали на станцію, я розповідав сестричці всілякі смішні історії, сам між тим раз по раз сумно поглядаючи навколо. Лише тепер я усвідомлював, як важко покидати рідний, любий серцю край.

Ще сумнішим був тато. Він сидів на передку брички похнюплений і мовчав аж до станції.

У касі невеликого станційного приміщення тато купив мені квиток до Вільно, який потрібно було ще закомпостувати в Ковелі, пересідаючи вже на прямий потяг до станції призначення.

– Ось тобі квиток, – нарешті заговорив він, подаючи мені шматочок твердого картону. – В Ковелі пересадка...

– Я знаю, тату.

Мені хотілось обійняти й заспокоїти батька, якого я дуже любив і поважав. Та на людях я чомусь застерігся виявляти свої почуття.

– Ти вважай там, синку, шануйся, – мнучи в руці пужало батога, мовив тато. – Вільно те – край далекий, люди там чужі...

– Не переживайте, – якимось несміливо торкнувся я батькової руки, – я дам собі раду. Ви ж знаєте, що ваш син не з полохливих.

Тато вперше за цей час усміхнувся і подивився на мене з неприхованою гордістю.

– Вовків боятись – до лісу не ходити. А ми самі Вовки.

На перон вийшов поважний залізничник у кашкеті з кокардою і, підійшовши до невеличкого дзвона, який був прикріплений на стіні біля дверей, тричі з короткими перервами подзвонив. Поїзд на Ковель прибував на станцію Овадно.

Тато враз заметушився, викладаючи з брички мої речі.

– Не спішіть, тату, – заспокоював я його, намагаючись приховати хвилювання, – потяг буде чекати, заким всі пасажири не зайдуть до

своїх вагонів.

Ми разом якраз змогли взяти всі речі, навіть Ганнуся несла вузлик з продуктами та мою скрипку в шкіряному футлярі.

Віддавши вусатому кондукторові квиток і занісши речі до вагона, я вийшов на перон попрощатись.

Я тричі розцілувався з батьком, потім підхопив на руки і міцно притис до себе Ганнуся.

– Прощавайте, тату, дякую вам уклінно за все. А ти, сестричко, шануйся і добре вчись у гімназії. Дасть Бог, наступного літа приїду на вакації^[13].

Я став на підніжку вагона, який вже ось-ось мав рушити, і помахав рукою:

– Прощавайте!

– З Богом, – махнув і собі рукою тато, витираючи з очей непрохані сльози.

– Приїжджай скоріше! – гукнула услід потягу Ганнуся. – Ми тебе будемо дуже-дуже чекати...

Я ще встиг побачити, як тато змахнув з очей сльозу і, дивлячись услід потягу, розмашисто перехрестив його разом зі мною.

М

Іван Білоус лежав на скрипучому лікарняному ліжку з твердою панцирною сіткою, застеленою лише подертою армійською ковдрою. Гострий біль у шлунку став настільки нестерпним, що, здавалось, він ось-ось зомліє. Перед його зором, який вже затуляла жовта каламутна пелена, раптом з'явилась дружина Оксана. Вона тримала на витягнутих руках їх наймолодшого, Тарасика, ніби намагаючись передати його чоловікові. Іван зробив спробу встати їм назустріч і тут-таки провалився у глибоку темну безодню.

Їхнє з Оксаною кохання нагадувало два стрімкі потічки, які, взявши початок з одного джерела, то сходились до купи, то, розділені пагорбами й камінними брилами, розходились у різні боки, аби зрештою таки злитись у повноводну ріку. Весь наступний рік після першої зустрічі на хуторі дядька Микити Чобітька Іван чекав коротких побачень, які нечасто дарувала їм доля. Вони з Оксаною, як діти, тішились кожною миттю таких зустрічей, віддаючи себе одне одному без останку. Про майбутнє не говорили, бо не знали, чи буде у них спільне майбутнє.

Коли наприкінці літа 1921 року в бою під Звенигородкою Івана поранило, Микита привіз його на хутір підлікуватись. Тітка Уляна, матір Оксани, під час війни була в госпіталі сестрою милосердя, та й на травах зналась, як її матір і бабуся. Тож на ноги Івана вона поставила швидко. Та він не дуже тому й радів. Бо місяць, проведений у лісовій хатині дядька Василя, в якій його поселили заради безпеки, став для нього з Оксаною справжнім медовим місяцем. Перші дні Оксана приходила до Івана з матір'ю, а коли та пересвідчилась, що донька впорається з лікуванням сама, передала пораненого в її руки. Передала, ніби благословила їх кохання, бо ж бачила, що ці двоє вже не можуть одне без одного.

Коли Іван видужав і зібрався повертатись до своїх, Оксана призналась йому, що вагітна.

Вони сиділи, обійнявшись, біля дверей хатини, з усіх боків оточеної кремезними дубами та густим підліском, і слухали, як поволі затихає вечірня діброва.

– У нас буде дитинка, Іванку, – тихо мовила Оксана, злегка торкаючись губами щоки коханого. – Я хочу, щоб вона була схожа на тебе...

Іван повернувся до Оксани і довго дивився в її бездонні сині очі. Ніжно поцілувавши кохану, він сказав замріяно:

– Це повинна бути дівчинка – така ж красива і розумна, як ти...

Він на мить задумався, а згодом м'яко, але рішуче продовжив:

– Скоро я заберу тебе звідси, відвезу в своє село. Я повинен подбати про... вас. Тут стає неспокійно.

Як завжди, на початку осені гайдамаки стали готуватись до зимівлі. Цьому передувало козацький «круг», на якому вирішували, хто залишається жити в зимівнику – обладнаному підземному житлі вкупі з кухнею і навіть стайнею, а хто до весни повертається додому. На «крузі» Іван сказав, що цього разу вирішив поїхати на зиму до батьків у село. Ніхто в нього нічого не розпитував, проте Іван здогадувався, що товариші знають про його стосунки з двоюрідною сестрою Дужого. Тому після «круга» він підійшов до Петра Блажевського і розповів йому все як є. Петро сприйняв звістку доброзичливо. І навіть запропонував допомогу.

– Їхати так далеко без «легенди» тобі не варто, – переконливо мовив він. – Думаю, що байка про те, ніби ти воював у Будьонного, а потім захворів на тиф, підійде. Та й документа тобі якогось зробимо. Під час останнього нападу на поїзд хлопці забрали в одного комісара цілу валізу большевицьких бланків з печатками. Тож поїдеш, як «свой товариш».

У Красиве вони з Оксаною вирушили в кінці жовтня. Їхали через Смілу, попри Чигирин та Кременчук, у яких було багато чопівців та гепеви, а далі вже понад Дніпром до Петриківки. Вгодовані за літо робочі хутірські конячки, яких дядько Василь дав їм в обмін на Чалого та реквізованого в продзагонівців огира, легко тягнули вимощеного сіном та вкритого ряднами воза. Іван, одягнений у стару армійську шинелю, в кишені якої лежала довідка про те, що він лікувався від тифу в київському госпіталі, з тижневою щетиною на худому обличчі, і справді був схожий на нещодавнього пацієнта лікарні. В Оксани, яка сиділа поряд з Іваном, був уже такий великий живіт, що жінки в сільських хатах, до яких вони в дорозі просились на постій, турботливо питали, чи вона часом вже не має народжувати.

За весь час, поки вони долали цей довгий шлях до Іванового села, їх зупинили лише раз. За Кременчуком, який вони об'їхали від гріха подалі, на дорозі між двома селами їм трапився загін «смоків», котрий супроводжували міліціонери. Один з цих ще зовсім юних селяків, які відразу ж нагадали Іванові двох безвусих міліціантів з Млієва, що так безглуздо загинули в нього на очах, і врятував їх з Оксаною. Бо командир продагону, якийсь пітерський пролетарій, щось, видно, запідозрив чи у вигляді Івана, чи в його госпітальній довідці.

– Заварачивай, – наказав він Іванові, оглянувши довідку і так, і сяк і мало не взявши її на зуба, – паєдеш с намі в Кременчук. Что-то мой пітерській пролетарській нюх падсказивает, что ета бумажка ліповая. Может, ти, падла, контра какая-то, а бабу свою беременную для отвода глаз с собой взял...

Івана як кригою обклало. Собачий нюх таки був у гегемона клятого. Можна було щось доказувати і проситись, щоб відпустили, та Іван вибрав наступ.

– Ти кого контрой назвал, гад? – командирським голосом, як на фронті, рикнув на москалика Іван. – Да я с Будьонним воєвал, раненія імею...

Він поспіхом став заголювати правий бік, на якому дійсно був рубець від удару шаблею. Нижче, в кишені галіфе, був і наган. Та застосовувати його з огляду на Оксану Іван, на жаль, не міг. Проте і їхати з ним до Кременчука теж було неможливо.

Почувши про Будьонного, пітерський пролетарій збавив свій агресивний тон, проте відпускати подорожніх не збирався.

– Вот і хорошо, товарищ, – примирливо мовив він, – познакомішся с нашим комісаром товарищем Вайцером, он тоже в Будьонного воєвал.

– Відпустити його треба, Пролежнев, – раптом втрутився один із міліціонерів, мабуть, старший охорони. – Він з мого села. Його батько, який у петриківському рабкопі ковалем, ще торік казав, що Іван у будьонівському полку служить.

– Что ж ти сразу про ето не сказал? – підозріло зиркнув на міліціонера Пролежнев.

– Не впізнав я його, поки Іван не заговорив. Змінився він за ці роки дуже.

Тут вже прозрів і сам Іван: перед ним був не хто інший, як його троюрідний брат Петька Білоус. Коли Івана забрали в армію, тому було

років тринадцять чи чотирнадцять. Не дивно, що він не розгледів у цьому статному юнакові в міліційній формі брата.

Іван зліз з воза, Петька теж похапцем спішився, і вони обійнялись. «Мене скоро переведуть у Петриківку, – прошепотів Іванові у вухо молодший брат. – Дочекайся».

– Ладно, Петро, – різко сказав командир «смоків», – под твою відповідальність отпускаю його. Пусть принимает роди у своєї баби, пока ти с бандітами воюєш.

Він презирливо глянув на Івана і ткнув пальцем в Оксану, яка весь цей час сиділа, як з хреста знята.

– Паєхали! – гукнув в бік обозу Пролежнєв.

І з пафосом додав, звертаючись чи то до «смоків», чи до Івана:

– Етот кулацкій хлєб ждуд пролетарії Пітера і Маскви.

Петро підбадьорливо підморгнув Іванові і, вже сідаючи на коня, запитав:

– Дружину твою як хоч звати?

– Оксана.

– Як народите Іванові сина, – тихо мовив він до Оксани, – то назвіть його Петром. Сподіваюсь, що я заслужив такої честі.

Та Оксана народила дівчинку. Сталось це того дня, коли Іван, який саме приїхав у петриківський рабкоп до батька, котрий віднедавна працював там ковалем, прочитав у газеті про розгром під Базаром на Київщині військом Котовського армії УНР під час її так званого Листопадового рейду на столицю України. Особисто для Івана Білоуса, який після народження дитини збирався повернутись до своїх побратимів у Холодний Яр і який, як і вони, покладав на цей вже другий зимовий похід українського війська на Київ великі надії на відродження республіки, ця поразка стала і особистою трагедією, і важким усвідомленням того, що збройна боротьба з большевицькими окупантами зараз уже не має сенсу. І він вирішив залишитися з Оксаною і донькою.

Іван прийшов до тям від того, що його хтось наполегливо тряс за плече. Він розплющив очі і крізь пелену, яка потрохи починала танути, побачив схилене над ним жіноче обличчя. «Оксана», – промайнула в голові радісна думка, і він простягнув руку, щоб доторкнутись до неї.

– Іване, це я, Парася, – почувся тихий жіночий голос. – Я принесла тобі трохи кукурудзяної каші, поїж хоч щось.

То була його односельчанка Параска Терещенко, яка працювала в петриківській лікарні санітаркою і час від часу навідувала Івана в палаті.

– Дякую, Парасю, – прошепотів Іван, – постав на тумбочку. Я потім, потім...

Все почалось влітку, коли Петра Білоуса, який вже кілька років був заступником начальника Петриківського відділу НКВД, раптом заарештували і, як писали згодом в газетах, засудили до розстрілу як «предателя і врага народа». Іван на той час уже з помічника став ковалем місцевого рабкопу, змінивши батька. Після повернення додому петриківська «гепева» не зачіпала його тільки тому, що за нього поручився Петро, котрого, як той і пообіцяв тоді під час їх несподіваної зустрічі під Кременчуком, невдовзі перевели у місцеву міліцію. Не зачіпали й Оксану. А батькові, який працював ковалем, навіть дозволили тримати біля дому півгектара землі. Цей шмат масного чорнозему, який годував їх велику сім'ю і був предметом чорних заздрощів сусіда Пилипа Матющенка, сільського п'яниці і колгоспного активіста, зрештою і став причиною усіх бід Іванової родини.

Іван підозрював, що Петро мав зв'язки з повстанцями, хоча той ніколи навіть не натякав на це. Його він теж не розпитував про минуле, допомагав, мовляв, як братові. Зрештою, йшов 1932 рік, про збройний супротив большевицькій владі вже ніхто й не говорив, а про ліквідацію останнього форпосту такого супротиву в Холодному Ярі, загону отаманів Блажевських, газети писали ще два роки тому. Тому арешт брата знову зародив у душі Івана неспокій і страх за своїх близьких. Він теж чекав арешту, готувався вже й до допитів і молив Бога, щоб через нього не постраждали Оксана і діти. Та біда, як завжди, прийшла не звідти, звідки її чекали.

У кінці вересня в Красивому з'явився перший продзагін. До обійстя ковалів Білоусів продзагонівці, яких супроводжував колгоспний активіст Пилип Матющенко, підкотили відразу на двох великих возах. Оскільки перша хвиля такого продовольчого пограбування селян стосувалась заготівлі м'яса, то забрали свиней, корову з телям і коней. Старий Білоус на той час уже хворів, а Іван, як завжди, був у Петриківці в кузні. Тож не було кому відстояти хоча б одного підсвинка для сім'ї, яка на той час складалася вже з семи

чоловік. Та й хіба можна було вмовити чотирьох брутальних озброєних зайд вкупі з п'яним і знавіснілим від своєї тимчасової влади Матющенком? Оксана, притискаючи до себе дворічного Тарасика і втішаючи заплаканих Марійку і Вірусю, весь час мовчала, боячись, що слова видадуть її ненависть до цих нелюдів. Коли Іван ввечері повернувся додому, то першим його бажанням було відкопати нагана з набоями і застрелити Матющенка, як собаку. Та згодом він зрозумів, що це нічого б не змінило, а лише додало б горя його рідним. Курячи на вулиці самокрутку, що взагалі робив не часто, Іван скаженів від безвиході і жалю до дружини, дітей та батьків. Зрештою він усвідомив, що чекає людей після того, як «смоки» заберуть усі селянські запаси, і жахнувся. Але в його сім'ї все ж був шанс вижити, адже він працював у рабкопі, заробляв таку-сяку копійку й отримував пайок. І Іван поклявся собі, що врятує своїх близьких.

За місяць «смоки» нагрянули в обійстя Білоусів іще раз. Цього разу вони забрали все збіжжя, городину, харчі. Озброївшись металевими щупами, вони під орудою Матющенка пішли на городи за хатою і таки знайшли схованку, в якій старший Білоус закопав трохи пшениці, проса і ячменю. Це так розлютило продзагонівців, що вони залетіли в хату і почали хапати все: одягу, постіль, рядна. Забрали навіть Оксанин набір голок і білизну Івана, яку ще не встигли випрати.

Коли маленький, весь у ластовинні рудий солдат здер з ікон рушника, якого вишивала Оксана, і поніс його до воза, Марійка кинулась за ним і вчепилась у мамине рукоділля.

– Віддайте, це моя мама вишивала! – закричала дівчинка, тягнучи рушника до себе.

Малий «смок» скорчив злу гримасу, відразу ставши схожим на роздратовану мавпу, і так пхнув рукою дівчинку, що вона впала на землю і покотилась аж під хату.

Того вечора Іван додому не повернувся. Не прийшов він і в наступні дні. Оксана, заклопотана тим, як нагодувати трійко дітей, всі ці дні жила в передчутті неминучої біди. Ночами їй марилося, що Івана заарештували енкаведисти, і вона до ранку плакала в подушку. Та вранці переконувала себе, що він таки повернеться. Бо як же вона без нього з малими дітьми і двома недужими старими. Без його ласки й любові...

А за два тижні після того чорного дня, коли «смоки» забрали у них усе, до Білоусів зайшла сусідка Парася Терещенко, яка повернулась із Петриківки додому.

Зранку випав перший сніг, і жіноча постать у чорному, яку Оксана вгледіла на подвір'ї з вікна, видавалась якоюсь зловісною. З лихим передчуттям знесилена недоїданням Оксана ледь добрела до дверей.

– Його нема? – ставши на порозі, тремтячим голосом запитала жінка. – Його вбили ті нелюди?

– Іван вчора помер у нашій лікарні, – ніби з-за стіни почула Оксана голос сусідки. – Доктор сказав, що від внутрішньої кровотечі. Не їв нічого...

Парася простягнула Оксані клунок, який тримала поперед себе.

– Померлих зараз родичам не віддають, закопують неподалік від лікарні, – яюсь винувато сказала Парася. – Я покажу місце, якщо доживемо до весни. А речі його ось...

Оксана підсвідомо взяла клунка і міцно притисла його до грудей. Від замотаної в стару ряднину одежі йшов дивний кислуватий запах. Саме він, цей чужий, не Іванів запах остаточно зняв Оксану. Вона випустила з рук клунка і впала на покритий снігом моріг.

Лише наступного дня, коли, трохи оклигавши, вона наважилась розв'язати клунок, аби хоч доторкнутись до одежі коханого, Оксана зрозуміла, звідки в ній взявся той кислий запах. У глибоких кишенях Іванових штанів було повно вже запліснявілої кукурудзяної каші. Цю кашу він, мабуть, відкладав, бо знав, що його рідні вже голодують.

Оксана взяла в руку грудочку каші і поцілувала. Поливаючи її сльозами, вона ніби знову почула голос Парасі: «Не їв нічого...»

Так вона просиділа годину, а може, й дві. Сльози висохли. Міцно стуливши губи, Оксана вкотре повторювала подумки, наче заклинання: «Ми повинні вижити. Ми повинні...»

Сковане морозами і голодом Красиве чахло і вмирало, мов квітка, яку вирвали з поживного ґрунту. В сім'ї Білоусів першими, ще до Різдва наступного, 1933 року, відійшли найстарші. Батько Івана занедужав ще раніше, а після погрому, вчиненого в їх обійсті продзагонівцями, взагалі не вставав з ліжка. А мати... Мати навіть ту мізерну дещицю половини, яку Оксана згрібала в засіках і варила, потайки ділила між Марійкою, Віронькою і Тарасиком. Та найменшого це не врятувало – відразу після Стрітіння не стало й Тарасика.

Могилку для його виснаженого, зі здутим від голоду животиком, тільки Оксана з Марійкою копали у замерзлій землі в кінці городу цілий день. Засипавши мілку яму мерзлим грудням чорнозему, Оксана з донькою ще з годину, знесилені, не могли зіп'ястись на ноги, спроможні лише на хрипкий плач, який радше нагадував скигління двох забутих усім світом голодних собаченят.

До початку весни вимерла половина Красивого, переважно ті, хто не записався до колгоспу, а отже, не мав навіть блаженного колгоспного пайка. Врятувати Марійку з Віронькою і вижити самій Оксані допомогло знання трав, які їй дали мама і бабуса. Пам'ятаючи, де і які з них росли на городі та на межах, вона з останніх сил заступом викопувала їстівні корінці рослин, варила їх, а то й просто терла на тертці і робила цілющі салати, помічні від цинги, виразки та малокрів'я. Коли потеплішало, Оксана з коріння козельця, якого біля них росло особливо багато, товкла в ступі щось схоже на муку і пекла млинці. А як настали сонячні дні, то брала на руки легеньку, мов пір'їнка, Віроньку і у супроводі худючої Марійки йшла до недалекого сільського ставка. Там садвила своїх дівчаток на сухому горбочку, вже покритому зеленою травичкою, а сама лізла в воду рвати біля берега молоді пагони очерету, в яких багато поживних речовин і вітамінів. Коли перший раз Оксана побачила, що навколо її дівчаток трава стала наче вискубана табуном гусей, вона мало не зомліла од відчаю. Марійка з Віронькою... паслись. Тоді й подумала, що, рятуючи своїх дітей від голоду, вона повинна порятувати їх і від можливого божевілля.

На початку травня, коли Оксана у відчаї вже збиралась записуватись до колгоспу, до неї приїхала мати. Сказала, що протягом усієї зими в неї було передчуття, що з сім'єю доньки сталось щось погане, та з лікарні, де вона працювала, не відпускали.

– Збирайтесь, – наказала, наплакавшись та нажурившись, Уляна, – поїдемо у Звенигородку. Тепер там буде ваш дім.

– Бабусю, – якимось не по-дитячому вимогливо запитала раптом Марійка, – а та Звенигородка теж Україна?

– І Красиве, і Звенигородка, і ще багато-багато міст і сіл – то все наша Україна, дитинко.

– Бо я хочу лише в Україні жити, – рішуче мовила мала, і на її виснаженому личку Оксана побачила Іванову непоступливість. – І

боронити її від тих, хто морить людей голодом.

Оксана з матір'ю стривожено переглянулись, та за мить змовницьки усміхнулись одна до одної.

Уляна міцно пригорнула до себе онуку і стиха мовила:

– Дасть Бог, ти будеш жити в тій Україні, в якій всі люди стануть заможними і щасливими.

W

Квітневий ранок був по-літньому сонячним і теплим. Вийшовши з підворітні двоповерхового будинку на вулиці Костюшка, я окинув поглядом безхмарне небо і задоволено посміхнувся. Погода чудова, тож задалегідь обумовлений з Ельжбетою відпочинок у міському парку таки відбудеться. Бо моя примхлива на негоду панянка попередила, що в дощ вона з дому ні ногою.

З того часу, як мене без іспитів (директор гімназії дотримав свого слова) прийняли у вільненській ліцей з архітектурним ухилом, я квартирував у цьому будинку в пані Крістини з однокурсником Міколасом Салосом. За комірне платила гімназія, тобто держава. Щоправда, лише за тих ліцеїстів, котрі приїхали з інших кресів Жечі Посполитої і навчались на відмінно. Тож майже весь свій час я присвячував науці, котра, як і в гімназії, давалась мені легко.

Із сусідом по квартирі мені теж пощастило. Литовець з-під Каунаса, Міколас виявився щирим і товариським та, як і я, жадібним до пізнання всього нового в науці і світі. До того ж цей литовець був, так би мовити, не зовсім литовцем. Точніше, зовсім не литовцем, бо його прадіди по батькові і по матері переселились до Литви з-під Берестечка. Міколас знав історію своєї родини, українську мову і розповідав мені, що його предки по батьківській лінії були православними священиками. Вже другого вечора нашого співмешкання ми з Міколасом навипередки декламували уривки з віршів і поем Тараса Шевченка та Лесі Українки. А ще за деякий час вже разом співали «Ще не вмерла Україна...»

У ліцеї я по-справжньому закохався. Це сталося першого ж дня навчання і було достеменно так, як у романах.

Перед першим заняттям була така метушня, що я толком нікого з однокурсників не розгледів. Коли викладач польської мови розсадив нас у великій аудиторії і вийшов, аби запросити до вступного слова куратора курсу, я, сидячи у другому ряді навпроти кафедри, раптом угледів перед собою довге золотисте волосся, що відразу нагадало мені сніп пшениці з батьківського поля.

Слова, які злетіли в ту ж мить з моїх вуст, народились якось мимоволі:

– У пані таке гарне волосся, що аж хочеться до нього доторкнутись...

Дівчина повернулася до мене, і здивований погляд великих сірих очей проник мені в саму душу. Я хотів відвести від них свій погляд – і не зміг.

– У власниці гарного волосся є ім'я, – усміхнено мовила красуня, теж не відводячи погляду. – Мене звати Ельжбета.

– Ельжбета, – ніби зачарований, повторив я, – Ельжбеточка...

Очі дівчини розкрились іще ширше, і в них промайнув вираз чи то надмірного здивування, чи то безмежного захоплення.

– Боюся, що не зможу так лагідно відразу назвати і пана на ймення. Отже...

В сірих очах з'явилися іскорки іронічного сміху.

– Володимир, – чомусь назвався я своїм українським ім'ям. – Просто Володько.

Ельжбета хотіла ще щось сказати, та в цю мить до аудиторії зайшов куратор у супроводі викладача польської мови.

Закоханість окрилює, додає душевної снаги, але буває, що й відбирає розум. Бажання підпорядкуватись коханій людині не одного закоханого примушувало робити безглузді вчинки, зводило на манівці долі, а то й підштовхувало до злочинів. Особливо коли один з пари керувався в цьому почутті лише покликом серця, а інший ще й розумом, котрий, як відомо, завжди і в усьому шукає вигоди для його власника. Гармонія у почуттях закоханих виникає лише тоді, коли один і другий знаходять саме ту, свою, половинку. Комусь щастить знайти її відразу, а комусь не таланить все життя.

Та більшість людей, аби знайти оте своє «друге я», мусять пройти через псевдокохання, через розчарування і зради, набуваючи часто гіркого, проте такого необхідного досвіду.

Тепер я жив не лише наукою, а й коханням. Як і раніше, навчання забирало у мене більшість часу, але це нове почуття було тепер зі мною щомиті, воно заволоділо моїм серцем і не відпускало ні вдень, ні вночі.

– Чому ти назвав мене тоді Ельжбеточкою? – якось запитала мене кохана. – В нашому колі така поведінка вважається неприпустимою. Адже ми не були навіть знайомі.

– Не знаю, – щиро відповів я. – Я подивився на тебе – і слова з'явилися самі собою. Може, то говорила моя душа?

Ельжбета була донькою польського дворянина з багатого роду і любила це підкреслювати. Оце «в нашому колі» швидко набило мені оскомину. Та я терпів, бо, як і кожен закоханий, волів бачити у своїй обраниці набагато більше достоїнств, аніж недоліків. Зрештою, до всіх цих Ельжбетиних «дворянських забаганок» я ставився з легкою іронією.

Ельжбету дратувало те, що під час спілкування я міг перейти на рідну мову, любив декламувати вірші українських поетів.

– Те, що ти тоді відрекомендувався своїм українським ім'ям, я сприйняла як ознаку хвилювання. Я буду називати тебе Владзімеж, Владзік, а не Володимир чи тим паче Володько. І не говори зі мною, будь ласка, вашою незрозумілою мовою. Я родова шляхтичка Ельжбета Собуцька. І якби я дала згоду вийти за тебе заміж, то тільки за Владзімежа Вілька, а не Володимира... Як там по-вашому? Вувка?

– Вовка, – машинально виправив я, до глибини душі вражений такою шовіністичною промовою коханої.

– Ти хочеш сказати, – приховуючи роздратування, запитав я, – що якби ми одружились, то ні ти, ні наші діти не розмовляли б українською мовою?

– Звісно, ні, – поблажливо, як на примхливу дитину, подивилась на мене Ельжбета. – У нашій країні державною мовою є і буде польська. Тож якщо вже і вчити якусь іноземну, то хіба що англійську.

Пізніми вечорами, коли підручники нарешті були відкладені і Міколас, який лягав раніше, засинав, я поринав у роздуми. Згадував рідний край, родину, наше чудове обійстя біля Капітульського лісу, і хвиля любові огортала мене таким теплом, яке я відчував у дитинстві, пригортаючись до матусі. Уява змальовувала то чисто прибрану світлицю з іконами, прикрашеними вишитими мамою рушниками і нею ж вигаптуваним портретом Тараса Шевченка на стіні, то житнє поле, на якому ми усією сім'єю в'яжемо снопи, то грибні місця у нашому лісі, котрі я знав достеменно. В такі миті я усвідомлював усе це, як частину свого ества, з якою вимушено розлучився. Розлука гнітила мене. Та я знав, що повернуся додому, і це додавало снаги.

Від туги за рідним краєм тепер мене рятували думки про Ельжбету. Я міг годинами відтворювати в уяві наші зустрічі, пригадувати кожен

жест коханої, кожне сказане нею слово, відчуваючи, як серце переповнює ніжність. І засинати під ранок щасливим від думки, що сьогодні знову її побачу.

Якось на початку другого семестру подруга Ельжбети Ядзя запросила мене на вечірку. Вона була донькою багатого негоціанта з Лодзі. Батько знімав їй окреме помешкання десь на околиці Вільно, куди, власне, вона мене і запрошувала. Звісно, я запитав у Ядзі, чи буде на вечірці Ельжбета.

– Ну, якщо ти вже й одного вечора не можеш прожити без своєї Ельжбеточки, – закоїлила губку Ядзя, – то я і її запрошу.

Я сприйняв це як жарт і вирішив не розповідати про цю розмову Ельжбеті.

На вечірці все було у варшавському стилі включно з модними на той час музикою і напоями. Посеред гулянки кілька однокурсників запросили мене в окрему кімнату, аби провести коротку репетицію жартівливого пісенного виступу, який ми приготували для дівчат. Після репетиції я повернувся в залу і, не побачивши Ельжбети, вирішив вийти на подвір'я будинку, у якому проходила вечірка. Звертаючи за ріг будинку, я раптом почув жіночі голоси і мимоволі зупинився.

– Віддай його мені на одну ніч, – почув я голос Ядзі. – А я зроблю те, про що ти мене вчора просила.

– Не для того я його вишколюю, щоб комусь віддавати, – пролунало у відповідь, і я з якимось незрозумілим острахом раптом усвідомив, що цей голос належить моїй Ельжбеті. – Тож тримайся від Влодзя подалі...

– Ага, – захмеліло захихотіла Ядзя, – сам не гам і іншому не дам. Я хоча б чоловіком його зробила б. Ти ж з ним навіть не переспала.

– Він мій, – різко обірвала подругу Ельжбета. – Коли захочу, тоді й пересплю. Може, і сьогодні...

Я чекав на Ельжбету біля входу в парк понад годину. Вона, як завжди, запізнювалась. У парку на літній сцені грав духовий оркестр, і я із задоволенням вслухався у звуки музики. Коли залунали перші акорди вальсу Шопена, мені раптом захотілось підіграти музикантам на скрипці. Та найбільше мені хотілось зараз танцювати цей вальс з Ельжбетою.

Вона прийшла в яскравій літній сукні і туфлях з високими товстими підборами. На неї озирались випещені вільнівські франти, в

очах яких я ревниво читав щире захоплення. Пишне золотаве волосся Ельжбети, зібране в модну зачіску, злегка куйовдив вітерець, підсвічене сонячними променями рожеве личко дихало свіжістю тільки-но розпуклої зранку троянди.

Заледве привітавшись, Ельжбета взяла мене під руку і потягла в бокову алею. Ми цілувались так довго і пристрасно, ніби не бачились цілу вічність.

– Влодзю, – перевівши подих, мовила дівчина, – я маю тобі дещо повідомити.

Не вникаючи у зміст її слів, я знову потягнувся до коханої. Та вона владно приклала долоню мені до грудей.

– Послухай. Вчора у нас була велика родинна рада. Батьки вирішили, що після ліцею я поїду вчитись до Варшави. Я розповіла їм про нас, і тато сказав, що коли ти хочеш бути зі мною, то мушиш теж вчитись у Варшаві. А ще...

Вона на мить замовкла і вимогливо подивилась на мене.

– А ще ти маєш стати католиком. Звісно, якщо хочеш, аби ми з часом стали подружжям.

Коли, все ще збуджений від поцілунків, я нарешті второпав, про що каже Ельжбета, то спочатку розгубився. Та, оговтавшись, усвідомив, що все, сказане коханою, було не запитанням про мою згоду, навіть не порадою, а радше ультиматумом, який мені, синові волинського селянина, ставила заможна польська родина. Власне, ставила моя кохана Ельжбета. Ставила категорично, як і тоді, коли сказала, що не зватиме мене якимось там Володьком і не вчитиме моєї «незрозумілої» української мови.

Мені стисло в грудях від передчуття непоправної втрати. Втрати, якої я підсвідомо очікував і якої боявся понад усе. Я знав, що Ельжбета не піде проти волі батьків. Проте з самого початку наших стосунків плекав надію, що все ж зможу вплинути на кохану, спробувати змінити її світогляд, бо відчував глибину її почуттів до мене.

Та вона була надто підпорядкована оточенню, в якому жила, отому самому «нашому колу». У неї не було волі та, мабуть, і бажання його розірвати. Тепер я вже знав це напевне.

– Ти ж знаєш, – сказав я, гамуючи відчай відчуттям гідності, що, як і кохання, жило в моїй душі і тепер стало поряд з ним на шальках терез

долі, – що я вирішив далі вивчати архітектуру у Львові. Тато і мама мене в цьому підтримують. А віра...

Я подивився Ельжбеті у вічі поглядом, сповненим жалю.

– Віра, як і Батьківщина, в людини одна. Так вчили мене батьки.

М

Вже шостий рік після переїзду з Красивого ми з мамою і Вірусею жили у Звенигородці. Весь цей час я намагалась викорінити з пам'яті жахливі спогади про той голодний рік, та вони ніби в'їлись у мозок і могли прийти в голову будь-якої миті вдень і вночі. Тоді сили покидали мене, і я надовго немовби кам'яніла, знетямлена і душевно спустошена. Мама згодом зізналась мені, що найбільше тоді боялась, аби пережите жахіття не скалічило душі доньок. На щастя, Вірусю про голод не пам'ятала. А мені й досі час від часу сниться, як ми з нею їмо траву на березі сільського ставка...

Я росла серйозною і вдумливою дівчиною. Навіть, можливо, надто серйозною. Намагалась докопуватись до самої суті всього, що пізнавала. За це мене хвалили і вчителі звенигородської семирічки, яку я успішно закінчила минулого року, і викладачі черкаського медучилища, до якого за порадою і допомогою бабусі Уляни нещодавно вступила. Мама казала, що у мене батьків характер, а мій покійний батько ніколи не зраджував тому, у що свято вірив.

Мені подобалось вчитись у медичному училищі. А завдяки Алевтині Михайлівні, досвідченому терапевту і давній подрузі бабусі Уляни, у якої я квартирувала, я відкривала для себе все нові і нові таємниці в царині медицини. Алевтина Михайлівна дозволила мені користуватись своєю бібліотекою, в якій були і трактати Авіценни, і посібники з народної медицини. Останні особливо мене цікавили, оскільки я знала, що мама і бабуся володіють знаннями давнього травникарства, і відчувала, що і сама здатна продовжити родову традицію народного цілительства.

Між тим у нашому училищі, як і загалом в радянській медицині, народне цілительство вважалось шкідливим і, відповідно, засуджувалось. Тому Алевтина Михайлівна порадила мені в училищі на цю тему не говорити. Та це була не найбільша проблема, з якою я зіткнулась вже на початку навчання. Якось на загальних зборах курсу,

на яких говорили про вступ першокурсників у комсомол, я обмовилась, що не вбачаю в цьому необхідності. Після цього парторг училища Меркулов, як він полюбляв висловлюватись, «взяв на карандаш» надто відверту студентку. Ввечері того дня Алевтина Михайлівна вдома довго намагалась переконати мене, що заради мого майбутнього стати комсомолкою все ж варто.

Коли вона закінчила, я відповіла так, як підказувала мені совість:

– Вибачте, Алевтино Михайлівно, але я не можу бути в спілці з тими, хто їв комсомольські пайки в той час, коли мої рідні помирали від голоду. Якщо некомсомолці не можна стати медсестрою, я буду працювати санітаркою...

Наприкінці навчального року після останньої пари до мене підійшла керівничка курсу, огрядна добродушна Наталія Іванівна.

– Ідемо зі мною, Марієчко, – взяла вона мене під руку, – з тобою хоче поговорити товариш з наркомату освіти.

У деканаті Наталія Іванівна підвела мене до дверей кабінету заступника директора і, обережно постукавши та ледь на третину відчинивши їх, просунула в цю щілину голову:

– Можна, товаришу Солодовніков?

Почувши ствердну відповідь, керівничка курсу відступила від дверей і злегка підштовхнула мене до них.

– Заходьте, товаришко Білоус, – раптом командним тоном звеліла вона, уникаючи мого здивованого погляду. – На вас чекають.

Я переступила поріг кабінету і вперлась у погляд високого молодого красеня, який стояв біля відчиненого вікна. З першої миті жорсткий і вимогливий, цей погляд враз змінився, і на гарному чоловічому обличчі з'явилась приязна посмішка.

– То ось ви яка, товаришко Білоус... Марійко...

Іван Васильович, як попросив мене його називати цей чоловік, виявився не з наркомату освіти, а з таємничих «органів». Відрекомендовуючись, він так і сказав: «Я з органів». Нічого доброго це не віщувало, проте я намагалась не видати хвилювання.

– Я щось не так зробила? – запитала я Івана Васильовича, який не спускав з мене чи то зацікавленого, чи то захопленого погляду. Врешті я зрозуміла, що сподобалась цьому красеню, і це додавало мені впевненості.

– Формальний привід моєї присутності зараз в училищі – небажання деяких студентів вступати в комсомол, – тихо мовив Солодовніков і замовк, ніби на щось наважуючись.

Він подивився мені у вічі відвертим поглядом і продовжив:

– Та насправді причина зовсім інша. У мене є інформація, що ваш батько був у банді братів Блажевських і причетний до вбивства колишнього голови рабкопу з Млієва та інших радянських активістів. Про це мені розповів побратим вашого батька на прізвисько Тихий. Звісно, діти за батьків не відповідають, але якщо керівництво училища довідається, що ви донька ворога народу, то шлях до медицини вам буде закритий. А тут ще ця історія з комсомолом... Ви ж мрієте стати лікарем, Марійко?

– Мама розповідала мені, – проігнорувавши запитання, спокійно сказала я, – що тато воював з Будьонним, був поранений. А як повернувся в Красиве, то до самої смерті працював у Петриківці у кузні.

– Ваша мама розумна жінка, – усміхнувся Солодовніков, – вона все добре сказала. Та одне не може заперечувати іншого. Оксана Білоус працює в радянській лікарні, та це ще не означає, що вона любить радянську владу...

Вираз щирості на обличчі чоловіка аж ніяк не відповідав тому, що він промовляв. Ніби він озвучував завчені фрази мимо власної волі.

– Ви мені не вірите? – запитала я, намагаючись говорити твердо.

– Вірю, – просто сказав Солодовніков, – бо яка мати розповідь у наш час доньці про таке минуле її батька.

– Що ж я повинна зробити, щоб мати змогу закінчити навчання?

– Нічого, – без вагань відповів Солодовніков. – Я не збираюся знайомити з інформацією про вашого батька керівництво училища. Звісно, вам краще було б вступити в комсомол. Та якщо ні... Можу пообіцяти, що, поки я працюю в органах, вам нічого не загрожуватиме.

– І чим же викликана така довіра до мене, товаришу Солодовніков? – запитала я, вже наперед знаючи відповідь.

– Ви мені дуже сподобались, Марійко, – трохи зніяковіло, однак щиро відповів чоловік. – Ви красива дівчина і, впевнений, чудова людина. Я був би щасливий мати таку... такого друга.

– Дружба – це дуже відповідально, – несподівано для самої себе відповіла я. – Одного бажання тут мало.

– Щоб стати вашим другом, я готовий до будь-яких випробувань, – усміхнувся Солодовніков, беручи мене за руку.

– Час покаже.

Я м'яко вивільнила руку і попрямувала до дверей.

– Я можу розраховувати на зустріч? – тихо запитав Солодовніков.

Я повернула голову і вдавано приязно усміхнулась.

– Ви ж знаєте, як мене знайти, Іване... Васильовичу.

У дворі училища до мене підійшов мій однокурсник Микола Покотило. Він був черкащанином і протягом першого року навчання вже не раз влаштовував своїм товаришам з курсу походи по місту, якого більшість з нас не знала. Я ще раніше завважила, що не байдужа цьому старшому за мене кремезному парубку з високим чолом і твердим поглядом, який відразу ставав м'яким і ніжним, коли я раптом ловила його на собі.

Цього разу погляд Миколи був стривожений.

– Вибач, Марійко, – тихо мовив Микола схвильованим голосом, – ти можеш мені сказати, що від тебе хотів цей енкаведист Солодовніков?

– А звідки ти його знаєш? – здивовано запитала я.

– Він живе у нашому дворі, – озирнувшись, чи немає когось поряд, знову тихо відповів Микола. – Якось пропонував мені, щоб я вивідував, хто в училищі щось не так говорить про радянську владу. Гнида...

– Заспокійся.

Я взяла Миколу під руку і потягла на вулицю. За мить до того я краєм ока помітила, що з училища виходить Солодовніков у супроводі парторга Меркулова. Не зупиняючись, ми мовчки пройшли кількасот метрів і звернули в тиху бокову вуличку.

Я відпустила Миколину руку і запитально подивилась на хлопця.

– А про мене він не розпитував?

– Ні, а що? – ще більше стривожився Микола. – Солодовніков тебе у чомусь підозрює чи, як і мене, хотів... завербувати?

Не вагаючись, я розповіла Миколі про те, що казав цей «таваріщ з органів» про мого батька. Я відчувала, що можу довірити цьому хлопчині будь-яку таємницю.

Коли я закінчила, Микола рвучко взяв мене за руки і гаряче заговорив притишеним голосом:

– Твій батько був одним із тих героїв, які не побоялись відкрито виступити проти цієї московської чуми, що прагне винищити наш народ. Але їй це не вдасться. На місце загиблих героїв прийдуть інші. Ми...

Він обірвав себе на півслові і пильно подивився мені у вічі.

– Я хочу відкритись тобі, Марійко. В Черкасах є осередок Організації Українських Націоналістів. Нас уже багато – тих юнаків і дівчат, хто хоче боротись за незалежну Україну. Я ще з самого початку зрозумів, що ти наша, Марійко. Приєднуйся.

Слова Миколи були для мене несподіванкою. Я схопила його за руку і міцно потиснула.

– Я вже давно думаю про можливість такої боротьби. Ще з того часу, як «смоки» забрали у нас усе і залишили помирати з голоду. Я знала, що знайду однодумців. Тому залюбки приєднаюсь до вас.

– Тільки ти, Марійко, того... – раптом ніби знітився Микола, – тримайся подалі від Солодовнікова. Він небезпечний і підступний тип.

– Ні, Миколо, – усміхнулась я, по-дружньому кладучи йому руку на плече, – я якраз збираюсь тепер бути до нього ближче. Думаю, що зможу взнати від Івана Васильовича багато чого корисного для нас. Та й мене він обіцяв оберігати, доки працює в «органах»...

W

Я застібнув валізу і випростався, тримаючи в руках читану-перечитану книгу Миколи Зерова «До джерел».

– Ось, Миколо, – звернувся я до Міколаса Салоса, який стояв поряд, – візьми цю дорогу моему серцю книжку на пам'ять про нашу дружбу і лицейські роки.

Міколас мовчки взяв том, і ми обійнялись. У вільнівському помешканні на Словацького, в якому ми прожили всі ці студентські роки і яке тепер було заставлене нашими вже спактованими речами, запанувала печальна тиша.

– Посидьмо перед дорогою, – запропонував я і першим вмовився в старому кріслі. – До мого потяга ще більше двох годин.

– Ти ж пиши мені, – вкотре попрохав я друга. – У Володимир на пошту, до запитання. А якщо вступлю у Львові до політехнічного, дам тобі свою нову адресу. І книги, які обіцяв, теж вишлю. Тарас писав, що зможе їх дістати.

Зі своїм гімназійним другом Тарасом Микитюком я переписувався досить часто. Той теж закінчив навчання в ліцеї і збирався вступати до Львівського університету. Я з нетерпінням чекав зустрічі з Тарасом у Володимирі, куди він мав приїхати перед вступними іспитами. Повернутись додому після навчання в ліцеях мали також Улас і Йоська.

– Що ж, пора, – перервав я мовчанку. – До вокзалу ще з годину добиратись.

На пероні залізничного вокзалу, звідки мав рушати потяг на Ковель, я раптом побачив Ельжбету. Після тієї пам'ятної розмови в парку стосунки між нами ставали все прохолоднішими, і зрештою ми перестали зустрічатись. Ельжбета була ображена чи, може, вдавала з себе таку. Я ж вирішив, що коли вона захоче бути зі мною, то повернеться. Коли ж ні... Я мучився, не спав ночами, але пристати на пропозицію коханої, поступитися власною гідністю не міг. Згодом я довідався, що Ельжбета почала зустрічатися з офіцером, якого перевели на службу у Вільно. І вирішив викреслити її зі свого життя. Та виявилось, що це не так просто.

Ельжбета вгледіла мене і рушила назустріч. Вона високо тримала голову і злегка посміхалась, дивлячись мені у вічі.

– Вже від'їжджаєш? – замість привітання запитала горда панянка, подаючи мені руку в мереживній рукавичці.

Я галантно поцілував цю напарфумлену рукавичку і враз усвідомив, що близькість Ельжбети не викликає у мене ніяких почуттів.

Міколас, ввічливо вклонившись, мовчки відійшов.

– Так, – приязно відповів я. – Спочатку додому, потім до Львова, здавати вступні іспити в політехнічний інститут.

Ельжбета опустила погляд, але за мить знову звела його на мене, гордо скинувши голову.

– Скажи, Владзю, ти ще кохаєш мене?

Як і тоді, під час нашого першого знайомства в аудиторії, слова самі злетіли з моїх вуст – наче мимо моєї волі:

– Я, як і раніше, зачарований тобою, Ельжбето. І навіть більше... Але в душі щось мені підказує, що це вже не кохання...

Легка тінь чи то жалю, чи гніву промайнула на обличчі красуні.

– Дякую за відвертість, – посміхнулась вона холодною посмішкою. – Хай щастить у житті, Владзю... Володьку.

– І тобі, Ельжбето...

Як же бентежать душу краєвиди і запахи рідної землі після довгої розлуки! Яким милим серцю видається родинне гніздо, що в нього ти, наче той бусол, повертаєшся з далекого краю в очікуванні спокою і любові, котрими, здається, наповнене все у цій найкращій на світі місцині, де народився і виріс. І відчуття, які охоплюють тебе, коли потрапляєш в її материнські обійми, певно, є одними з найвищих проявів людського щастя.

Цілий тиждень я насолоджувався спілкуванням з рідними і красою природи, в яку так гармонійно вмальовувався наш хутір Капітулка. Я розмовляв з предковичними дубами, притуляючись до ребристої кори їх потужних стовбурів по-чоловічому, спиною, і просячи у них, як віками просили мої пращури: «Дубе, дубе, дай мені сили». Гладив руками стебла посіяних батьком пшениці і жита, які вже ось-ось мали заколоситись. Залазив у найпотаємніші хащі Капітульського лісу, де наливались життєдайними соками грибниці, про які знали лише я та

мої близькі. Ходив до недалекої Турії, щоби помилуватись, як викидаються з її поверхні великі круглі карасі, виблискуючи на сонці золотою лускою, та послухати водяні перемовини джерел. І все це насичувало мене такою енергією, що, здавалось, я готовий був злетіти в небо разом із буслами, які звили гніздо у нас на стайні. А ще любов'ю, якою я щодня обдаровував своїх рідних і яку вихлюпував вечорами у грі на скрипці.

На сьомий день після приїзду з Вільно я поїхав з батьком до Володимира. Найперше зайшов до Микитюків і застав вдома самого Тараса. Після обіймів і найголовніших запитань-відповідей Тарас повів мене до себе в кімнату і щільно зачинив двері.

– Володзьку, – враз споважнівши, мовив Тарас, – я вже другий рік перебуваю в лавах ОУН. Зараз настає час долучати до нашої боротьби якомога більше молодих патріотів. Ти готовий?

Я раптом подумав про те, що мій приятель став уже зовсім дорослим. Ми стали дорослими.

– Готовий, – не вагаючись, відповів я. – Тільки давай все по черзі...

Зрештою я залишився ночувати в Микитюків, і ми з Тарасом проговорили до пізньої ночі. Після довгої розповіді Тараса про завдання Організації Українських Націоналістів та її осередків я засипав приятеля запитаннями. Він був переконаний, що розпочата Гітлером війна невідворотня і для наших теренів і що попри всі жахіття, які вона принесе з собою, ця війна дає шанси у виборюванні української незалежності. Найперше – у знешкодженні большевизму у Великій Україні.

– На сході достатньо патріотів, аби підхопити прапор ОУН і об'єднати українців ідеєю боротьби за незалежність. Власне, вона жива там з часів УНР і гайдамаччини Холодного Яру. Та головну роботу нині, базу для майбутньої військової потуги ОУН, ми повинні робити тут, на заході. І у нас не так вже й багато часу.

– Згоден, – кивнув я, відзначаючи подумки, наскільки переконливо звучать з вуст мого приятеля слова про перспективи нашої боротьби. – Мені ще багато чому треба навчитись, зокрема і в тебе, друже. Проте і наше навчання у Львові теж потрібно продовжувати.

– Чим більше в наших лавах буде освіченої молоді, тим краще, – втомлено посміхнувся Тарас. – Тож дай нам, Боже, вивчитись і на адвокатів, і на архітекторів та інженерів...

Львів захопив мене насамперед багатством і красою архітектурного різноманіття. Натомість самі львів'яни видались мені спочатку надто вже спокійними, навіть якимись пригніченими своїми повсякденними турботами. Та це було лише перше враження. Потім воно докорінно змінилось, як змінився і сам Львів у вирі подій, які розгортались із калейдоскопічною змінністю.

1939 року я вступив на факультет архітектури Львівського політехнічного інституту ще за польської освітньої системи, а навчатися став уже за советської. Точніше, за советсько-польської, оскільки викладачами значної частини фахових дисциплін і надалі залишались польські професори.

Тарас теж став студентом, успішно склавши вступні іспити на юридичний факультет університету. А ось Улас вимушений був повернутись додому ще до іспитів. У нього раптово занедужав і помер батько, тож юнакові довелось звалити на свої плечі і господарку у Федорівці, і турботу про молодших братів і сестер. Окрім того, що він закінчив з відзнакою варшавський ліцей, нічого більше ми поки що не знали про Йоську Фількінштейна, оскільки на вакації до Володимира він так і не приїхав. На заході Жечі Посполитої почалось німецьке військове вторгнення, і ми побоювались, щоб Йоську не закрутило у вирі цих буремних подій.

Я поселився в Тараса на вулиці Левчанівській, зайнявши у просторій кімнаті з високими стелями місце Уласа, котрий співмешкав тут з другом упродовж усіх їхніх ліцейських років. Ця тиха вуличка з восьми будинків лежала неподалік від університету, відтак і до політехнічного інституту, що розташовувався на пагорбі за університетським парком, навпрошки було не більше версти. Хоча я обрав собі маршрут удвічі довший, аби погуляти зранку у парку-дендрарії, в якому росли дерева і кущі, котрих я ще ніколи не бачив.

Ще до початку навчання Тарас познайомив мене зі своїми новими друзями, Петром і Дариною, які теж були в лавах ОУН. Власне, як я зрозумів, вони і склали первинний осередок організації. Саме з таких невеличких, відокремлених з міркувань конспірації осередків і формувалась ОУН.

Головою осередку був Петро. Він, як і його двоюрідна сестра Дарина, походив з одного із сусідніх з Угриновом, де народився Степан Бандера, сіл. Тож багато знав про свого знаменитого земляка і залюбки

цитував уривки з його промов та публікацій. Працював Петро на залізниці і з гордістю розповідав, що значна частина молодих львівських залізничників – це справжні патріоти України, які входять до лав або ж підтримують ОУН. Те ж саме говорила про своїх колег і Дарина, яка працювала на швейній фабриці.

– Ваше з Тарасом завдання, – сказав мені Петро під час першої зустрічі, – гуртувати у своїх закладах патріотів і залучати їх до лав Організації Українських Націоналістів. Однак проводити цю роботу потрібно обережно і виважено. Краще залучити до нашої боротьби одного справжнього патріота, ніж десяток зрадників.

Ці переконливі слова молодого львівського залізничника я запам'ятав на все життя.

Початок навчального року майже збігся у часі з окупацією більшої частини Жечі Посполитої гітлерівськими військами і її капітуляцією. За попередньою змовою Гітлера і Сталіна, про яку в ОУН здогадувались, советські війська окупували так звані «східні креси» Жечі Посполитої, перенісши кордони СРСР в Україні від Збруча до Західного Бугу. У вересні 1939 року Західна Україна, окрім Буковини і Закарпаття, увійшла до складу Радянського Союзу.

Навчання у львівських вишах у зв'язку з приходом нової влади майже не переривалось, однак досить швидко набуло суттєвої трансформації. На факультетах запровадили курси лекцій з історії комуністичної партії СРСР, перед студентами чи не щодня виступали советські ідеологи та місцеві партійні активісти, які переконували молодь, що на терени поневоленої польськими імперіалістами Західної України нарешті прийшов справедливий суспільно-політичний устрій. Для виявлення серед студентів «ворогів народу» у цих навчальних закладах почали функціонувати спеціальні відділи НКВД. З Києва, Харкова, Донецька, а також з Москви до Львова сотнями стали з'їжджатись «ідеологічно вивірені» викладачі та науковці. Нова советська влада демонстративно показувала львів'янам і, зокрема, студентській молоді, що прийшла, аби залишитись на цих українських землях назавжди.

М

Весна цьогоріч прийшла в Черкаси раптово, наче чекала визначеного часу, аби за одну ніч проявитись бруньками на деревах та першими зеленими паростками різнотрав'я. А може, то мені, заклопотаній навчанням і підпільною роботою, так лише здавалось. Хоча у мене був ще один привід, аби відучора відірватись від справ буденних і помилуватись зеленим розмаєм навкруги та послухати пташиний спів. Напередодні Микола Покотило, проводжаючи мене із зібрання осередку ОУН, освідчився мені в коханні. Я не була заскочена цим зненацька, бо здогадувалась про його почуття до мене. Та одна справа, коли про це здогадуєшся, а зовсім інша, коли тобі говорять вічна-віч і ти відчуваєш потужний струмінь енергії любові, що йде від серця до серця.

Я не була безтямно закоханою в Миколу, але любов до мене цього сильного духом юнака, яка проявлялась у кожному його погляді, слові і жесті, не могла не будити в моїй душі взаємного почуття. Я навіть не знала, чи було це справжнє кохання, проте достеменно знала, що можу довіряти цій людині, як самій собі. Однак між мною і Миколою тепер постійно намагався стати ще один чоловік, який, я відчувала, теж кохав мене. Та це його почуття було для мене великою загрозою. Бо цим чоловіком був «таваріщ с органів» Іван Солодовніков.

Соловніков не був би чекістом, якби не скористався єзуїтською тактикою завоювання своєї обраниці. Суть її була такою ж, як і сотні років тому, – залякати. Водночас Солодовніков всіляко виказував своє бажання допомогти, адже його метою було не знищити мене, а примусити відповісти на його кохання. Тож, зрозумівши, що розповідь про минуле мого батька не досягла бажаної мети, він вдався до інших підступних спроб. І черговим засобом впливу на мене цей Іван Васильович обрав мою наставницю Алевтину Михайлівну.

Я помітила, що протягом кількох останніх днів Алевтина Михайлівна була якась мовчазна і зажурена. На мої запитання, чи, бува, не сталось чого, вона лише хитала головою і переводила розмову на щось інше. Та якось ввечері Алевтина Михайлівна покликала мене до себе в кімнату і, посадивши поряд з собою, почала розповідати. Виявилось, що нещодавно на вулиці її перестрів Солодовніков і

запропонував поговорити. Алевтина Михайлівна знала, що цей чоловік є так званим «куратором» їхнього училища від НКВД, тому відразу подумала про мене, адже їй було відомо про розмову Солодовнікова з її ученицею. І вона не помилилась. На лавочці Солодовніков вийняв з нагрудної кишені листа і мовчки простягнув його жінці.

– Що це? – насторожено запитала Алевтина Михайлівна.

– Ви прочитайте, прочитайте, – наполегливо мовив Солодовніков, приязно дивлячись на неї якимось надто вже співчутливим поглядом. – А тоді поговоримо...

У листі без підпису і дати йшлося про те, що в медучилищі діє підпільна група «ворогів народу», члени якої розповсюджують антирадянські листівки і вже виготовили в лабораторії отруту, за допомогою якої планують знищити керівництво училища. Серед прізвищ студентів було і моє. Це навіть не дуже здивувало Алевтину Михайлівну, бо якогось схожого наклепу на свою вихованку вона підсвідомо і чекала. Та жінка втратила дар мови, коли вже у самому кінці цього анонімного доносу прочитала, що групою «ворогів народу» в їх училищі керує саме вона – старший викладач Тищенко Алевтина Михайлівна.

Вона стиснула аркуш паперу так, що аж побіліли суглоби пальців. Солодовніков спостерігав за жінкою все з тим же виразом співчуття на обличчі.

Трохи опанувавши себе, Алевтина Михайлівна підвела голову і сухо запитала:

– Ви вірите цьому, товаришу Солодовніков?

– Я був впевнений, що ви мене зрозумієте, Алевтино Михайлівно, – з ноткою суму в голосі відгукнувся енкаведист. – Відповідаю щиро: ні, не вірю. Але я зобов'язаний розглядати усі такі... листи. І від мене залежить, чи давати цьому анонімному сигналу подальший хід, чи викинути листа у смітник. Вам він, напевно, видається грубою фальшивкою, з якої варто лише покепкувати. Та не все так просто, Алевтино Михайлівно. У молодій радянській владі дуже багато прихованих ворогів. І викриття ще одного такого ворога, хай навіть видуманого, піде лише на користь нашій владі. У всякому разі, так вважає моє керівництво.

– Ви кохаєте Марійку? – тихо запитала Алевтина Михайлівна.

Вона зараз відчувала водночас співчуття і відразу до цього чоловіка.

Солодовніков здригнувся і, не витримавши вимогливого погляду жінки, опустил очі.

– Так, – після паузи глухо мовив він, – дуже кохаю.

– Я вам чомусь вірю, – сумно усмінулась Алевтина Михайлівна. – Саме тому дам пораду. Такі жінки, як Марійка, не піддаються тисковій силі. Лише добра і любові. Запам'ятайте це.

За кілька днів Алевтина Михайлівна випадково довідалась від подруги, яка була дружиною одного з керівників області, що цього молодого енкаведиста направляють на навчання до Москви.

– Знаєш, Марієчко, – обійняла мене за плечі Алевтина Михайлівна, – у моєму житті теж був такий «солодовніков». Я не хочу, щоб ти постраждала від нього так, як свого часу постраждала я...

Упродовж півгодини я слухала історію трагічного кохання цієї жінки, яка була для мене не лише наставницею, а й старшою подругою. Двадцять років тому вона покохала чоловіка, котрий, як і вона сама, був медиком. Вони обоє були черкащанами, допомагали одне одному у важкі роки. Коли в Черкасах остаточно встановилась советська влада, в місті з'явилося багато так званих уповноважених центру. Одним із них був Іван Литвинов, який курував постачання в область медикаментів. Як і більшість таких «уповноважених», він був тісно пов'язаний з НКВД. Випадково побачивши Алевтину у спільних знайомих, він тепер чи не щодня шукав з нею зустрічі. Тож чергового разу дівчина сказала йому, що заручена і збирається виходити заміж. Литвинов навіть побажав їй сімейного щастя і довго розпитував про Степана Стеценка, нареченого Алевтини. Після цього він зник з її поля зору. А за місяць по тому Степана заарештували. Його звинуватили у контрреволюційній діяльності, швидко засудили і разом з кількома десятками таких же молодих черкащан етапували кудись на північ. Як вже згодом дізналась Алевтина – на будівництво Біломорканалу. Більше свого коханого вона вже ніколи не бачила.

– Я знаю, – тихо сказала Алевтина Михайлівна, взявши мене за руку, – що щось схоже зараз відбувається і з тобою. Після зустрічі із Солодовніковим я зрозуміла, що він ні перед чим не зупиниться заради того, щоб ти була з ним.

– Але я...

Я рішуче хитнула головою, пориваючись щось заперечити.

– Послухай, що я тобі скажу, моя дівчинко, – зупинила мене Алевтина Михайлівна. – На відміну від моєї, в твоїй історії є шанс. Солодовніков тебе кохає, я бачила це в його очах. Він не зможе тебе скривдити. Принаймні доти, доки матиме хоч якусь надію. Дай її йому. Заради себе і того юнака, який готовий віддати за тебе своє життя.

Алевтина Михайлівна стиснула мою руку і тихо продовжила:

– Солодонікова посилають на навчання до Москви. Це я знаю достовірно. Прошу тебе, залиш йому надію. Тобі потрібно закінчити училище і... багато чого ще зробити. А там, дасть Бог, все зміниться.

Я обійняла Алевтину Михайлівну і притулилася щочкою до її щоки.

– Дякую вам за пораду... за все. Я скористаюся нею. Заради того, що потрібно ще зробити...

Після тієї розмови з Солодовніковим у кабінеті заступника директора училища я зустрічалась із ним ще кілька разів. Кожного разу він приходив з квітами та з квитками в театр чи кіно. Він не намагався навіть обійняти мене в темній кінозалі, але його захоплені погляди, вся поведінка свідчили про закоханість. Мені це було навіть приємно, проте я ні на хвилину не забувала, заради чого проводжу час з цим молодим і гарним енкаведистом.

Наступного дня після розмови з Алевтиною Михайлівною Солодовніков перестрів мене після занять неподалік від училища. Так він робив кожного разу, коли хотів мене побачити: несподівано з'являвся поряд, ніби виникав нізвідки.

– Привіт, Марієчко, – приязно заусміхався цей Іван Васильович, ніби він і не здогадувався, що Алевтина Михайлівна могла розповісти мені про ту їхню «випадкову» зустріч у сквері. – Ось, це тобі.

Він простягнув мені букет червоних троянд. Від нього пахло алкоголем.

– У мене таке відчуття, – продовжив Солодовніков, коли я взяла квіти, – ніби ти не повірила в те, що я розповів тоді про твого батька. Тож я вирішив показати тобі зізнання, власноручно написане його колишнім побратимом Тихим. Хоча це, звісно, й заборонено...

Мені, звичайно, хотілося побачити зізнання зрадника. Та я мовчала, очікуючи, що буде далі.

– Ми можемо піти зараз в управління, і я продемонструю тобі цей документ, – продовжив Солодовніков, дивлячись на мене якимось

вивчальним поглядом. – Чи я таки помилився і ти віриш мені на слово?

– Я вам вірю, Іване Васильовичу, – нарешті перервала я мовчання. – Та не буду приховувати, що хотіла б на власні очі побачити цей... наклеп на мого батька.

– Що ж, – ніби аж зрадів енкаведист, – ти зможеш переконатись у моїй щирості. І не тільки у щирості...

Я чомусь не звернула уваги на його останню фразу.

– Ця зі мною, – сказав Солодовніков черговому при вході, і той, пильно подивившись на мене, кивнув.

Камінними сходами ми мовчки піднялись на другий поверх і пішли довгим напівтемним коридором. Мені стало моторошно від одного лише усвідомлення, що перебуваю у стінах будівлі, яка зазнала серед людей недоброї слави катівні. В душу почали заповзати якісь злі передчуття. Та відступати вже було пізно.

– Прошу, – мовив Солодовніков, гостинно відчиняючи переді мною двері одного з кабінетів. – Заходь, Марієчко, і будь, як вдома. Це моє службове, як я його називаю, житло.

Він увімкнув світло, і я побачила доволі велике приміщення, у якому були лише масивний стіл з настільною лампою, кілька стільців і металевий сейф. Справа у стіні виднілись іще одні двері.

Господар кабінету допоміг мені зняти пальто і галантно підсунув стільця.

– Поки ти читатимеш, – сказав Солодовніков, відчиняючи сейф, – я приготую чай і щось до чаю.

Він вийняв із сейфу товсту течку і, порившись у ній, дістав якогось папірця. Нахилившись наді мною, він поклав його на стіл. Я знову відчула запах алкоголю.

Солодовніков повернувся до сейфу, а я з нетерпінням взяла списаний каракулями аркуш паперу. Якийсь Бурченко Степан Феодосійович зізнавався в тому, що впродовж 1921–1929 років був у загоні гайдамаків отаманів братів Блажевських з Холодного Яру і мав псевдо Тихий. З-поміж інших своїх побратимів він називав і Івана Білоуса на псевдо Зайда, з яким, зокрема, влітку 1921 року здійснював напад на рабкоп у Млієві, під час якого загинули голова рабкопу, двоє міліціонерів та чопівці, кількість яких йому невідома. Внизу під цим зізнанням стояла дата – травень 1935 року. На той час мого батька вже більше двох років не було на світі. Може, саме цим і пояснюється,

чому так звані органи не стали переслідувати його сім'ю? А може, це просто фальшивка, які, володіючи певною інформацією, енкаведисти робили для звітності...

Від роздумів мене відволік стук якогось предмета об стіл і дзенькіт скла. Звівши погляд, я побачила Солодовнікова, який ставив на стіл тарілки. Поряд з ними стояли почата пляшка коньяку і два стакани. Сам господар був уже добряче збуряковілий. Мабуть, поки я читала, встиг прикластись до пляшки.

– Якщо другий стакан ви поставили для мене, – різко встаючи зі стільця, крижаним тоном кинула я, – то надаремно. Я не вживаю навіть вина.

– Як тобі зізнання? Вражає деталями? – Солодовніков, наче не почувши моїх слів, взявся наливати коньяк.

– Мені видається, що це фальшивка, Іване Васильовичу.

Я стояла за стільцем, міцно тримаючись руками за його спинку і відчуваючи, як душу наповнюють гнів і відраза.

– Фальшивка?!

Солодовніков раптом зірвався на крик і, підійшовши до стільця, яким я відгородилась від нього, люто вирячився на мене почервонілими очима.

– Та ти знаєш, що за такі слова можеш опинитись отут, – він тицьнув пальцем кудись у підлогу, під якою в підвалах, напевно, і були енкаведівські катівні, – звідки шлях тільки на той світ? Ти – донька ворога народу, і зараз від мене залежить, будеш ти там чи ні. Зрозуміла?

В мені не було страху. Може, тому, що у моїх жилах текла кров мого батька, гайдамаки Зайди. А може, ще й тому, що я усвідомлювала свою владу над цією людиною?

– Я не боюся вас! – гнівно кинула я, дивлячись у налиті кров'ю очі цього Івана Васильовича. – Випустіть мене звідси!

З Солодовніковим раптом щось сталося, ніби в ньому тріснув якийсь стрижень. Він похнюпився і, зробивши крок уперед, опустився переді мною на коліна.

– Пробач мені, Марієчко, пробач. Не знаю, що на мене найшло. Це все ця клята робота. Ти ж знаєш – я кохаю тебе...

– Іване Васильовичу, – вже спокійно мовила я, – мені потрібно додому, завтра на заняття.

– Так, так, – скочив на ноги Солодовніков, – зараз уже йдемо.

Він якось несміливо наблизився до мене і тихо промовив:

– За кілька днів я їду на навчання до Москви. Чи можу я розраховувати на твоє прощення, Марієчко?

– Якщо ви його заслужите, Іване Васильовичу...

– Солодовніков від'їжджає післязавтра, – мовила я, відчуваючи, як злегка напружилась Миколина рука, в якій він тримав мою долоню. – Я думаю, що мені варто провести його на вокзал.

Ми йшли тихою алеєю парку, і збоку виглядало так, ніби пара закоханих туркоче про свої ніжні почуття.

– Так, – після паузи схвально мовив Микола. – На вокзалі буде багато людей, та й колеги Солодовнікова, мабуть, прийдуть його провести. Всі побачать, що ти проводиш його, і зроблять потрібні нам висновки.

Він глянув на мене поглядом, у якому читались любов і захоплення.

– Ти стаєш справжньою розвідницею, Марійко. Не заздрю я цьому Іванові Васильовичу...

Прощаючись зі мною на залізничному вокзалі, Солодовніков раптом сказав:

– Коли закінчу навчання, заберу тебе в Москву. Ти створена для столиці, Марієчко.

W

Коли Тарас, Дарина і я знову зібрались у Петровій кімнатці-«кавалерці» з входом із внутрішньої тераси старого будинку на Городоцькій неподалік залізничного вокзалу, той найперше поділився приголомшливою новиною: з Берестейської в'язниці, у якій відбував довічне ув'язнення, втік Степан Бандера. Схвильовані такою звісткою, ми ще довго не могли заспокоїтись. Один з очільників ОУН, автор патріотичної промови на судовому засіданні у Львові, на якому його засудили до страти, Степан Бандера на волі! Ця подія стала для оунівців потужним імпульсом для продовження боротьби.

Петро також розповів, що до Львова Степан добирався з Береста волинськими лісами, і це розбурхало нашу уяву. Ввечері у своїй квартирі ми до пізньої ночі склали маршрут походу Степана Бандери через Західну Волинь на Львівщину. Зрештою, зійшлись на тому, що Степан з товаришами, які разом із ним втекли з в'язниці, ніяк не могли оминати Володимирський повіт, прямуючи на Сокаль, звідки їх уже доправили до Львова побратими.

– Звісно, – зробив я припущення, – вони не заходили в міста, але з Ковельщини до нас мали б іти Свинаринським лісом...

Тарас усміхнено глянув на мене:

– Уяви, Степан Бандера з побратимами відпочиває в пуці нашого Вовчаку!

– До речі, – вже серйозно і задумливо продовжив Тарас, – кращого місця для вишкільного табору не знайти. Як вважаєш, друже?

Ми з Тарасом добре вчилися, обидва були активістами студентського життя, тому від своїх викладачів отримували лише похвальні відгуки. Однак у наших навчальних закладах були ще відділи НКВД, партійні і комсомольські організації. І уникнути їх пильної уваги ми не могли.

В кінці першого семестру, вже перед канікулами, я вперше почув про катування і розстріли львів'ян у в'язниці на вулиці Замарстинівській. Студенти пошепки розповідали одне одному, що потрапити до цієї катівні можна навіть за наклепом сусіда, що слідство енкаведисти не проводять, а вибивають докази катуваннями і розстрілюють звинувачених просто у дворі в'язниці. Звичайно, це були

лише чутки, проте були вони не безпідставними, бо атмосфера страху через щоденну ймовірність потрапити в лапи НКВД поступово охоплювала місто, наче вечірні грозові хмари. У моїй душі це неприховане устремління нової влади до тотального поневолення людей завдяки постійному відчуттю страху викликало чим далі, тим більш нестримне бажання супротиву. Не такого, яке буває спричинене якимось тимчасовими емоціями, а організованого, міцно зліпленого до купи, як цеглини на мурах старого городища. І усвідомлення того, що я, власне, вже і є частиною такого руху супротиву, додавало сили і впевненості.

На перші свої студентські канікули ми з Тарасом приїхали додому перед Різдвом. Атеїстична радянська влада замість Різдва пропагувала святкування новітнього Нового року і всіляких річниць. Та що могло замінити нам це величне християнське свято, прихід якого упродовж сотень років ототожнювався в свідомості українців з очищенням душі і сподіваннями на краще майбутнє?

На залізничному вокзалі у Володимирі нас зустрічав Улас. Після обіймів і розпитувань про дорогу Улас повідомив новину: знайшовся Йоська Фількінштейн. Вчора Улас отримав від нього листа з окупованої гітлерівцями Польщі. В ньому той передавав друзям вітання і натякав, що скоро повернеться додому.

Ми домовилися зустрітись у Володимирі на третій день Різдва. Тарас попрямував до свого будинку, який розташовувався неподалік вокзалу, а мене Улас повіз кіньми на Капітулку. Запряжені в широкі сани гніді конячки бігли Ковельським трактом, і я не відривав очей від засніжених просторів рідного краю. Коли в'їхали у Вербу, я зіскочив із саней і пішов з ними поруч. Так я пройшов більше версти до початку лісу, перед яким потрібно було повернути наліво на недалекий вже звідси батьківський хутір.

Свіжі сліди від саней, які вели від хутора, свідчили про те, що з нього вже сьогодні виїжджали. Нас побачили ще здалеку, бо коли ми наблизились на півверсти до обійстя, то з нього вибігли всі домочадці. Батько зняв шапку, оголивши вже майже зовсім лису лобату голову, мама по-жіночому підперла однією рукою щоку, другою витираючи рїзком хустки сльози, а навколо них з'юрмились, аж пританцьовуючи від нетерпіння, старша сестра Надя, брат Степан, молодші Ганнуся, Марійка і маленька Леся. Ганнуся таки не витерпіла і чкурнула

назустріч улюбленому братикові. Я широко розкрив обійми, ніби намагаючись охопити ними відразу усіх своїх рідних разом з обійстям.

День добрий, моя родино! Христос рождається! Славимо його!

Ввечері я мав довгу розмову з батьком. Щільно причинивши двері у валькір, тато посадив мене біля себе і став розповідати. Тривога, яка відчувалась у кожному слові цього завжди спокійного і розважливого чоловіка, передалась і мені. Нещодавно приїжджали з районного центру, як тепер називали повітовий Володимир, розповідав батько. Розпитували про мене: як потрапив на навчання у Вільно, чому вирішив продовжувати навчання у Львові, а не там. Хто такі були ті двоє, не сказали. Але, певно, таки з того НКВД. Молодшому дуже приглянулась Надійка, то сказав, що може влаштувати її на роботу у Володимирі. Але в неї тільки початкова школа, грамоти замало, вона ж так і не захотіла в гімназії вчитись. Мати переживає. Боїться, що заберуть-таки Надю до міста. Церкву у Вербі закрили, сказали, що з початкової школи зроблять семирічку, і в церкві теж будуть вчитися діти. На різдвяне богослужіння підемо в Овадне, той храм поки ще залишають. Кажуть, що вже у цьому році створять у Вербі той колхоз, всіх господарів кличуть туди. Поки що добровільно. Але продовольчим податком нас вже обклали, зараз беруть так, як за Польщі, а далі, кажуть, буде видно. Восени, коли в селі збирали громаду, то якийсь воєнний з Володимира сказав, що українських націоналістів будуть карати на горло. «Буржуазно-націоналістическую сволоч будем душить в зародише», – так і сказав.

Батько замовк і стривожено зазирнув мені у вічі.

– Ти ж не зв'язаний з ними, сину, ні? – пошепки запитав.

Я поклав долоню на натруджені батькові руки. Тепла хвиля любові огорнула мене.

– Не переймайтесь цим, тату. Наразі найважливіше для мене – то навчання. Сподіваюсь, що до нас не дійде війна і я зможу закінчити інститут.

– Дав би Бог, – перехрестився мій татусь, – дав би Бог. Бо люди всяке кажуть. Я війну вже переживав. То страшне діло, синку.

На третій день Різдва, як і домовлялись, ми зустрілися вдома в Тараса. Ми з Тарасом були приємно здивовані, коли довідалися, що Улас нещодавно очолив осередок ОУН у Федорівці. Він розповів, що мережа їх осередків у повіті постійно розширюється. Проте потрібно

бути дуже обережними, бо енкаведисти залякують людей, вербують серед молоді сексотів.

– Наші побратими за Бугом впевнені, що за рік-два німці прийдуть сюди, – розповідав Улас. – Буде велика війна з советами. Ми повинні готуватись до дій у таких умовах.

– Може, саме це і мав на увазі Йоська, коли писав, що скоро повернеться додому, – задумливо мовив Тарас. – До речі, де він зараз? Не пише про це?

– Яке там, – з сумом сказав Улас, – завжди ж є ризик, що лист може потрапити в руки того гестапо. А Йоська ж і напівжид, і націоналіст. Ні тих, ні тих гітлерівці не люблять.

– Так, нелегко зараз нашому Йосьці, – зітхнув я. – Кажуть, у Польщі жидів у гето зганяють. Йосько хоча й у маму свою, українку, пішов, але, думаю, в ліцеї добре знали про його походження. Та й відвідини синагоги з дядьком не залишились, певно, непоміченими. Краще б йому зараз триматись подалі від Варшави. Знаючи Йоську, я впевнений, що так він і зробив. Тож, дасть Бог, скоро ми з ним зустрінемось.

На хутір з Володимира я повертався пішим ходом. Скільки разів я проходив цей десятиверстовий шлях додому, коли вчився в гімназії, не втомлюючись і не перепочиваючи. Ось і зараз я легко крокував засніженим Ковельським трактом, думаючи про своє. Проходячи мимо казарм, які ще в молодості будував мій покійний дід по мамі Сава Ткачук, побачив на плацу кількасот військових у шинелях. А вже проминувши залізничну колію, лише зараз закримітив, що на Білій горі, яка була по праву руку, стоїть зведена з соснових колод оглядова вежа, якої раніше тут не було. З усього було видно, що нова влада намагалась якомога швидше укріпити ці прикордонні території, які межували з захопленою військами Третього рейху Польщею. Та чи надовго ці нові кордони?

Увійшовши у Вербу, я ще здалеку закримітив між церквою і початковою школою, які розташовувались поряд неподалік від тракту, жіночу постать у зимовій хустці і короткому кожушку. Спочатку я хотів пройти мимо, та в останню хвилину все ж вирішив підійти і привітатись. Не годилось у рідному селі оминати людей, не поздоровкавшись.

Жінка стояла до мене боком, повернувши голову в бік школи, тому обличчя її я не побачив. Однак відзначив, як зграбний кожушок

окреслює її тонку талію і високі груди.

– Доброго вам здоров'я. – голосно звернувся я до перехожої, яка і так вже поверталась у мій бік, почувши скрип снігу під чоботами.

Трохи видовжене смагляве обличчя з рівним тонким носом і густими чорними бровами здивувало мене якоюсь нетутешністю. Та найбільше вразили очі жінки, чи то пак, певно, дівчини, бо на вигляд їй було не більше двадцяти років: великі, темно-сині, вони здавались такими глибокими, як вири-крутії на згинах Турії.

– Здрастуйте, – м'яким приємним голосом відгукнулась чи то жінка, чи дівчина.

Я знав усіх місцевих дівчат такого віку. Тож ця панянка могла бути лише приїжджою, та ще й, мабуть, з неблизьких країв.

– Мене звати Володимир Вовк, – першим порушив я довгу мовчанку під невідривним поглядом цієї смаглявки. – Я з хутора Капітулка, що отам зліва на пагорбі. Студіюю у Львові архітектуру, приїхав додому на вакації... тобто канікули...

– Люба, Люба Певцова, – нарешті заговорила незнайомка, знімаючи рукавичку і подаючи мені руку. – Я педагог, буду навчати дітей у вашій школі. А приїхала я з Горлівки – це на Донбасі.

Приємний голос з російським акцентом лунав приглушено, видаючи хвилювання молодої вчительки.

– О, то ви з великої України? – перепитав я. – Радий був би поспілкуватись з вами – на Донбасі я не бував.

Мені відразу сподобалась ця нова вчителька, і я подумав, що варто було б продовжити знайомство.

– Приходьте завтра по обіді в школу, – приязно мовила Люба Певцова, – я буду чекати на вас.

– Дякую за запрошення, – галантно вклонився я. – Обов'язково прийду, Любо.

Наше з Любою зближення було стрімким, як гірська лавина. З самого початку нас тягнуло одне до одного, наче магнітом. Хоча у цьому зближенні протилежних полюсів, якими ми були, годі було шукати однозначності. Адже Люба покохала мене, а мною в наших стосунках керувала лише пристрасть.

На першу нашу зустріч у сільській школі я взяв з собою скрипку. Власне, Люба запросила мене не в саму школу, а в пришкільне

приміщення, яке слугувало їй за житло. У невеликій кімнатці було лише металеве ліжко, стіл, два стільці та стара шафа. На стіні над ліжком у простій рамці висів портрет вусатого чоловіка середнього віку у військовому кітелі з відзнаками, на яких я не розумівся.

– Це твій батько? – запитав я у Люби, розглядаючи фотографію.

– Так, – коротко відповіла дівчина, ніби даючи зрозуміти, що не хоче продовжувати розмову на цю тему.

– А про який рід військ свідчать ці відзнаки на кітелі? – не вгавав я.

– Це не військова форма, – трохи помовчавши, відповіла Люба.

– Мій покійний батько працював в НКВД. Знаєш про таке?

Я був ошелешений. Оце так – прийшов у гості до доньки енкаведиста. Та я не виказав своїх емоцій, натомість співчутливо мовив:

– Вибач, Любо, я не знав, що твій батько... загинув.

Дівчина пильно подивилась мені у вічі і стонула плечима.

– Я його майже не знала. Він командував загonom, який послали на Черкащину воювати з тими, хто повстав проти радянської влади, і загинув ще у двадцять п'ятому. Мені було тоді чотири роки...

– Ще раз вибач, що почав розпитувати про твого батька. Тобі, мабуть, боляче про це згадувати...

Люба помовчала, опутивши очі, а потім тихо сказала:

– Уявляю, що ти можеш думати про дівчину, виховану в сім'ї енкаведиста. Та не все так просто, як часом здається на перший погляд. Мене виховувала мама, вінничанка, рідний брат якої, мій дядько, був офіцером у петлюрівській армії. Тож я багато чого знаю про обидві сторони протистояння. І я відчуваю себе україркою.

Не знаючи, що сказати цій дивній дівчині у відповідь, я відкрив футляра і взяв до рук скрипку. Налаштувавши її, загравав відомий український романс. Люба обережно, ніби боячись сполохати чудову мелодію, сіла поряд зі мною на стілець і, по-жіночому склавши під грудьми руки, зачаровано слухала.

Закінчивши грати, я опутив скрипку на коліна й усміхнено глянув на дівчину:

– Що ще для тебе зіграти, Любо?

Вона злегка здригнулась, ніби прийшла до тями після цього занурення у світ музики, і простягнула руку за скриркою.

– Ти теж граєш? – здивовано мовив я, віддаючи їй інструмент. – Приємно здивований...

– Зараз ти здивуєшся ще більше, – прошепотіла Люба, кладучи скрипку на стіл і не зводячи з мене затуманеного погляду.

Я мимоволі встав, коли вона підійшла до мене, і зробив крок назустріч. Гарячі вуста дівчини обпекли мої обвітрені, давно не ціловані губи, і це було як ще один акорд мелодії романсу про кохання.

Короткі зимові канікули пролетіли, як один день. Я багато часу проводив з друзями, з якими будував плани нашої майбутньої боротьби на рідних теренах. Вечори, які мав би проводити з рідними, тепер майже всі були віддані Любі. Ранками мама накладала мені повну тарілку їжі, дивлячись на мене з посміхом, у якому любов межувала з розумінням. Батько теж волів не говорити про мої пізні посиденьки у школі. Лише, проводжаючи мене у Володимирі на потяг до Львова, він, ніби між іншим, мовив:

– Кажуть, що всі ті прислані до нас з великої України люди зв'язані з совєцькими «органами». Тобі треба пам'ятати про те...

М

Я готувалась до випускного вечора в медичному училищі. Алевтина Михайлівна подарувала гарну сукню з власного гардеробу, яка, трохи вшита в талії і підкорочена, личила мені неймовірно. Випускний був призначений на двадцять перше червня, а вже наступного дня до Черкас мали приїхати мої мама і бабуся.

– Шкода, – бідкалась Алевтина Михайлівна, – що Уляна з Оксаною не можуть бути на випускних зборах, коли тобі вручатимуть диплом з відзнакою. Твоя бабуся мріє, щоб ти стала відомим лікарем. А вже мама як би пишалась на зборах такою красунею і розумницею! Обов'язково потрібно зробити фотографії. Я про це потурбуюсь.

Світанок випускники черкаського медучилища традиційно мали зустрічати на Дніпрі. Під ранок дипломовані медсестри і фельдшери великим гуртом вийшли з училища і, весело перегукуючись, попрямували до річки.

Микола, який закінчив фельдшерське відділення, теж був серед них. На виході з училища він взяв мене під руку.

– Щось мені тривожно на душі, – тихо промовив юнак. – Коли приїжджає з Москви Солодовніков?

– Написав, що в самому кінці липня, – так само тихо відповіла я.

Я коротко стиснула Миколину руку і рішуче струснула головою:

– Не переймайся через його плани забрати мене до Москви. Ми ж з тобою написали заяви про направлення на роботу на Рівненщину. Там катастрофічно не вистачає медперсоналу. Тож можемо відбутися туди за призначенням ще до приїзду Солодовнікова до Черкас.

– Солодовніков знайде тебе і в Рівному, – мовив Микола, обіймаючи, ніби намагаючись мене захистити, – на те він і енкаведист. Якщо, звичайно... якщо не почнеться війна...

– Так, – мерзлякувато стелула я плечима, – наші ж стверджують, що Гітлер готовий напасти на Радянський Союз будь-якої миті. Але це може статися як завтра, так і за місяць чи півроку. Не можна ж просто сидіти і чекати...

Саме в цей час на Київ почали падати перші бомби. Війна таки прийшла.

Двадцять другого червня по обіді випускників черкаського медичного училища знову зібрали в актовій залі. Оголосивши про напад Німеччини на Радянський Союз, про що всі вже знали з повідомлень по радіо, директор попередив, що ми підлягаємо під мобілізацію в армію за законом військового часу. Тож нам потрібно бути на місцях постійного проживання і чекати повісток з військкоматів. Це означало, що я повинна одразу ж їхати додому, у Звенигородку.

Після зборів в училищі ми з Миколою усамітнилися у нашому улюбленому сквері. Місто наче вимерло. Його жителі поховались по домівках, аби в колі близьких обговорити й осмислити страшну новину. Навколо запанував гул військової техніки, яка перебувала на території військових частин.

– Фельдшерів будуть забирати на фронт одними з перших, – переконливо мовив Микола. – Керівництво нашого проводу вирішило, що нам варто записуватися у добровольці, а на фронті за першої ж нагоди здаватися у полон. Там ми зможемо згуртуватися у бойові загони, які будуть боротися з большевиками.

Він обійняв мене за плечі і з тривогою зазирнув у вічі.

– Медсестер теж будуть мобілізувати. Прошу тебе, зі Звенигородки відразу їдь у батьківське село. Пересидиш у ньому хвилину мобілізації, а там, дасть Бог, німці большевиків з України виб'ють. Такі, як ти, Марієчко, потрібні будуть нам тут, щоб налагоджувати нове життя. Може, згодом і я приєднаюсь до тебе...

– Миколко...

Так я його ще не називала і трохи навіть засоромилась цього свого першого прояву ніжності.

– Ти повинен вижити там і повернутись. Бо дуже потрібен нам. І мені...

Ми цілувались під гул двигунів танків, намагаючись не думати про те, що чекає нас у найближчому майбутньому.

Мама з бабусею Уляною чекали мене в Алевтини Михайлівни. Мама обійняла мене і невітно заплакала. Алевтина Михайлівна розповіла їй про обов'язкову мобілізацію медсестер, і материнське серце розривалось від розпачу і страху. Господиня квартири намагалась втішити маму, та врешті розплакалась і сама. Натомість бабуся Уляна була на перший погляд спокійною і незворушною.

– Заспокійтесь-но, дівчата, – владно мовила вона, поцілувавши мене і посадивши коло себе. – Сльозами війну не зупиниш. Треба думати про те, що робити і як виживати.

Бабуся притулила мене до себе.

– І ще думати, як боротись за Україну, коли Бог нам дає таку змогу і надію. Я правду кажу, Марієчко?

– Так, бабуню, – обійняла я бабусю за шию. – Тільки ми ще не знаємо як...

– Час підкаже, якщо Бог допоможе, – глибокодумно мовила вона. – Зараз їдьмо в Звенигородку, а вже завтра ти з мамою відбудеш у Красиве. Пересидиш там, щоб на фронт не забрали. Мама знає, як і де. Згода?

– Це збігається з моїми планами, – сумно усміхнулась я. – Тільки пообіцяйте, бабуню, що відразу ж заберете мене, коли я буду потрібна як медсестра. І як побратим...

– Обіцяю.

W

Того вечора ми засиділись у Петровій «кавалерці» до пізньої ночі. Напередодні я склав останній екзамен за другий курс, і вже позавтра ми з Тарасом, який теж успішно закінчив рік навчання в університеті, збирались їхати потягом додому. Попереду були довгі канікули, під час яких ми мали намір долучитись до підпільної діяльності місцевих осередків ОУН, забезпечити їх новими інструкціями і літературою. За ними і прийшли до Петра, котрий, як очільник осередку, отримував їх через посильного з крайового проводу.

Завше спокійний і врівноважений Петро був незвично збуджений. Запросивши нас сісти не, як зазвичай, біля вікна, а у віддаленому кутку коло викладеної кахлем з візерунками груби, він закрокував по кімнаті.

– З центрального проводу повідомляють, що війська Гітлера можуть напасти на совети вже ближчим часом, – схвильовано мовив він. – Ймовірно, навіть цієї ночі. Велика війна починається, побратими. Ми повинні бути готові до неї – кожен на своєму місці.

Петро пильно подивився у вічі кожному з нас і вагомо додав:

– Керівництво проводу вважає, що головна база збройного супротиву ворогу має бути створена саме на Волині. Тож вашим найпершим завданням буде згуртування місцевих патріотів і долучення їх до цієї важливої справи. Повертайтеся додому, добирайте надійних людей і чекайте сигналу. Коли советів попруть на схід, наші люди вийдуть з вами на зв'язок.

– А де Дарина? – схвильовано запитав Тарас, якому вже давно подобалась ця вродлива галичанка.

– Працює у нічну зміну, – коротко відповів Петро. – До речі, можливо, саме вона і буде вашою зв'язковою.

Він усміхнувся і підбадьорливо глянув на Тараса:

– Зараз важливо, щоб посильний знав вас в обличчя.

Петро подивився на годинник і похитав головою.

– Вже пізно, вам не варто повертатись на квартиру в такий час. Передрімаєте в мене до ранку.

Однак поспати нам так і не вдалося. Лежачи на постеленому на підлозі під вікном коці, я вже задрімав, коли раптом почув спочатку

тихий, а затим все більш наростаючий гул. Розплющивши очі, я глянув у вікно, за яким уже сіріло. Гул ставав дедалі потужнішим, і я враз з острахом усвідомив, що то десь над нами пролітають літаки. Багато літаків. Врешті це ревіння безлічі двигунів розбудило і Тараса з Петром. Вони схопились на ноги і кинулись до вікна, біля якого, притиснувшись до шиби, стояв я. І тут бабахнуло раз, потім ще і ще.

– Військове летовище бомблять, – хрипко і якимось загрозливо вимовив Петро, відтягуючи нас від вікна. – Почалось-таки. По-справжньому почалось...

Я мовчки стояв, прислухаючись тепер уже не до літаків, а до самого себе. Щось змінювалось у мені, ніби серце раптом задало якийсь інший ритм: більш прискорений і чіткий, налаштовуючи під нього розум, нерви, все тіло. І це відбувалось немов попереду свідомості, яка ще була не в змозі повністю осягнути того, що сталося. Скільки б я не знав про війну і як би її не очікував, вона прийшла зненацька з гулом бомбардувальників і вибухами бомб і враз завдала нового імпульсу, якому відтепер підпорядковуватиметься моє життя.

Я глянув на Тараса, який теж мовчав, притулившись плечем до стіни, і зрозумів, що щось схоже діється і з ним.

Із цієї короткої задуми нас вивів голос Петра:

– Отже, діємо так, побратими.

Він знову був спокійним і врівноваженим і говорив так, ніби все те, що тільки-но сталося, було лише вимушеною затримкою руху потягів на залізниці, на якій він працював.

– З шостої ранку ви йдете на свою квартиру, а я навідаюсь у депо. Щось мені підказує, що потяги у вашому напрямку від сьогодні ходити не будуть. Збирайте речі і чекайте мене у себе. Я обов'язково прийду, може – й посеред ночі. Тоді й вирішимо, як бути далі.

Петро прийшов до нас пізно ввечері разом з Дариною. Те, що він повідомив, водночас і вразило, і потішило. Вразило найперше те, що за інформацією центрального проводу ОУН війська Гітлера основного удару завдали не у львівському напрямку, де було зосереджено значно більше військових частин советів, а у напрямку Володимира і Ковеля. Ця звістка дуже схвилювала мене з Тарасом, адже ми потерпали за долю своїх близьких. Тому те, що ми вирушаємо додому вже цієї ночі, і вирушаємо не самі, а разом з Петром, потішило нас неймовірно. Виявилось, що Петро отримав завдання терміново відбутися до Сокаля.

А оскільки потяги у тому напрямку, як він і передбачував, скасували, то півдороги до Володимира ми мали йти разом.

– Я знаю, як іти зі Львова до Сокаля манівцями, бо це один із давніх наших маршрутів, – розповідав Петро. – Зазвичай ми долали цю відстань за дві доби з зупинками на перепочинок. Проте зараз, коли нам доведеться йти найбільше полями й лісами, такий похід забере удвічі більше часу. Та поспішати не варто. Головне, не потрапитись на очі ні енкаведистам, ні німцям.

– Дарина залишається у Львові, – продовжив Петро. – Як я і казав, вона буде вашою зв'язковою. Тільки не знаю, коли нам вдасться вийти на зв'язок...

З будинку на Левчанівській виходили після опівночі. Як і було домовлено раніше, Дарина залишалась у їхній квартирі. Вона обійняла на прощання Петра і мене, а з Тарасом на хвильку затрималась. За кілька хвилин він приєднався до нас у темній підворітні. Тепер слово було за Петром, який чудово знав місто включно з його дворами, переходами і навіть підземними комунікаціями.

Місто наче вимерло, проте це не вводило нас в оману, адже ми розуміли, що на вулицях будь-якої миті можуть з'явитись військові патрулі. Та завдяки Петровому знанню львівських дворів і провулків ми вже за якусь годину були на Збоїщах, за якими починався тракт на Жовкву і далі на Сокаль. Зійшовши на пагорб, за яким уже були поля, Петро, Тарас і я, не змовляючись, зупинились і подивились на місто, що залишилось позаду. Освітлене лише місячним сяйвом, воно видалось мені таємничою істотою, яка причаїлась між Високим Замком і пагорбом, на якому ми стояли. Я звів догори правицю і помахав нею на прощання.

Сім днів йшли ми до Сокаля, переважно, як і казав Петро, ночами, і ще майже стільки ж добирались від Сокаля до Володимира. На щастя, нам не зустрілись по дорозі ні совєцькі, ні німецькі військові, хоча кілька разів ми чули гул танків і автівок з боку доріг, від яких намагались триматись подалі. Останню ніч з Петром ми провели на хуторі під Сокалем, а далі роль провідника взяв на себе Тарас, який раніше частенько приїжджав з батьком на ярмарок у це галицьке містечко, що верст за шістьдесят від Володимира.

Неподалік Воштина, від якого до Володимира вже було рукою подати, ми з Тарасом мало не зіткнулись з трьома радянськими

прикордонниками. Вони вигулькнули під вечір з прилугового верболозу так зненацька, що ми заледве встигли захватись за невеликим пагорбом. Один з прикордонників, видно, був офіцером, бо мав при боці кобуру з пістолетом, двоє інших несли на плечах гвинтівки. В офіцера була перебинтована рука, а один із солдатів тягнув праву ногу. Всі вони виглядали дуже стомленими. Озирнувшись навколо, офіцер щось стиха сказав своїм підлеглим, і вони попід лугом подались у бік села. Складалося враження, що цей молоденький лейтенант непогано знає місцевість.

– Улас якось казав мені, – прошепотів мені на вухо Тарас, – що один з офіцерів тутешньої прикордонної застави одружився на дівчині з Воштина. Напевно, це він і є. Вирішив у теці якийсь час пересидіти...

– Виходить, німці вже у Володимирі, – висловив я свій здогад. – Тоді йти відразу в місто нам не варто. Давай звернемо на Федорівку, зайдемо до Уласа. Він і розповість, що тут і як.

– Та я так і хотів запропонувати, – погодився Тарас. – Звідси вже недалеко до його обійстя. Я знаю, як іти. Тільки дочекаємось тут, коли вже зовсім стемніє.

Споночіло, коли Тарас тихенько пошкрябав у вікно кімнати, у якій зазвичай спав Улас. За мить воно відчинилось, ніби наш товариш чекав на нас.

– Це ми з Володьком, – прошепотів Тарас до знайомого силуету, який вималювався в рамі вікна.

– Я вже кілька днів чекаю, – так само пошепки радісно відгукнувся силует. – Бач, таки вгадав, що ви відразу будете добиратись додому. Навіть час вашого прибуття приблизно вирахував. Та й знав, що мою хату ви не минете.

Улас, подавши руку спочатку Тарасу, а потім мені, допоміг нам забратись у приміщення і щільно зачинив віконниці.

– Ну, зі щасливим прибуттям, побратими мої любі, – обійняв він кожного з прибульців. – Зараз щось перекусите – і до справ. Бо справ у нас тепер сила-силенна. Настав час діяти.

Продуктові припаси у нас закінчились іще вчора, тому ми без зайвих припрошувань взялись за заправлений старим салом борщ зі свіжими вишнями та смажений бочок, заїдаючи всю цю смакоту випеченим на черені домашнім хлібом з натертою часником хрумкою

скоринкою. Улас з добродушною усмішкою спостерігав за зголоднілими друзями, підливаючи в кружки з глиняного глечика холодного узвару з груш і яблук зі власного саду.

Коли вечеря закінчилась, Тарас нетерпляче глянув на Уласа.

– Тепер розповідай, друже. На останні новини ми ще більше голодні, ніж на борщ.

Як очільник місцевого осередку ОУН, Улас багато знав про стан організації та її готовність до останніх подій на теренах Волині. Та найперше ми прагнули почути про те, що відбулось протягом цих двох тижнів у Володимирі і повіті, що, зрештою, чекає тут на нас, двох вчорашніх львівських студентів. У тому, що ми почули від Уласа, було й довгоочікуване: починається справжня боротьба. І починається вона уже завтра.

– Мій дядько Тарас, якого ви обидва знаєте і який ще два роки тому створив осередок ОУН у Ставках, завтра має бути призначений старостою у Вербі. Він розповів мені, що німецький комендант повіту питав його, чи знає він лояльних до нового ладу освічених юнаків, які могли б працювати як у сільських управах, так і у володимирській бургомістратурі. Дядько сказав йому про мене і про моїх друзів, тобто про вас. Маючи, як і я, надію, що ви ближчим часом повернетесь зі Львова додому. Комендант сказав дядькові, що коли він рекомендуватиме нас, то двох візьмуть на роботу до володимирського бургомістра, а одного перекладачем у комендатуру.

Улас глянув на друзів, які уважно його слухали, і звернувся до мене:

– Оскільки серед нас ти найкраще знаєш німецьку мову, особливо, що є найважливішим, писемну, то я порадив дядькові рекомендувати перекладачем тебе.

Він стишив голос і переконливо мовив:

– Працюючи в бургомістра і в комендатурі, ми будемо багато знати з того, що необхідно для нашої справи. Особливо ти, Володьку, як перекладач. Вважаю, що нам потрібно погоджуватись.

– Так, – майже в один голос відгукнулись ми з Тарасом. – Тільки як це має бути? Нам іти до коменданта?

– Ні, – усміхнувся Улас, – якщо дядька завтра призначать старостою, то він, як і домовлялись, зайде до мене. З ним і будемо вирішувати, що і як. До речі, він нам і німецькі перепустки, аусвайси,

зробить. Без них ходити вулицями Володимира не варто. Тож переночуйте у мене, а на завтра, дасть Бог, все вирішиться.

– А до якого крила ОУН більш схильні волинські побратими? – поставив запитання, яке давно вже вертілось у мене на язиці. – Бандерівського чи мельниківського?

Улас злегка скривився, ніби у нього раптом защемів зуб.

– На превеликий жаль, у наших лавах немає єдності щодо методів боротьби за незалежність. Частина побратимів, які підтримують Бандеру, за радикальні методи, частина, промельниківська, навпаки, за більш компромісні і виважені. Та ви й самі це знаєте...

Якусь мить він помовчав, а затим, дивлячись нам у вічі, переконливо сказав:

– Сподіваюсь, війна покладе край цим протиріччям. Наш волинський очільник Тарас Бульба-Боровець чітко задекларував: головна мета патріотичного супротиву в умовах війни – боротьба з німецькими і совєцькими окупантами за незалежність України. І для досягнення перемоги у цій боротьбі згодяться будь-які методи. Окрім тих, що вартують винятку. Як казали древні римляни: *exseptis exsipiendis...*

– Де ж то наш Йосько? – раптом згадав про ще одного нашого друга Тарас. – Ти нічого не чув про нього, Уласе?

– Ще перед наступом гітлерівців його тітка Рівця, ота, що живе біля гімназії, під великим секретом розповіла мені, що після того, як німці окупували Варшаву, їхній Йосько перебрався до Хелма. Каже, сидить там і чекає, коли гітлерівські війська нападуть на нас, щоб легше було повернутись додому. Так це чи не так, не знаю, але щось мені підказує, що Йосько скоро, як ото і ви, постукає в моє вікно. І тоді всі ми зберемось до купи.

– І наш квартет, – мрійливо мовив я, – знову заспіває «Ще не вмерла Україна...»

М

У Красиве зі Звенигородки ми з мамою і молодшою Вірусєю добралися за дві доби. Ночували у бабусиних знайомих у Кременчуці. Увечері тітка Наталка, господиня будинку, в якому ми зупинились, звела мене, як і попереджала бабуся Уляна, з керівником місцевого осередку ОУН Іваном Щербою. Він виявився літньою людиною з гарними манерами і вимовою, які нагадували мені мого шкільного вчителя Федора Овсійовича. Власне, Іван Щерба і був педагогом. За добродушною посмішкою цього милого чоловіка, однак, вгадувалась неабияка внутрішня сила.

Не гаючи часу, побратим Сивий, як попросив він мене називати його відтепер, розповів, що зв'язок з організацією я підтримуватиму через Оксану на псевдо Ружа з Петриківки, котра якраз і потурбувалась про легалізацію нової медсестри в Красивому. На зв'язок вона вийде сама, тож шукати її мені не доведеться.

– Наше завдання зараз, – тихо розповідав Сивий, – максимально оберегти потрібних людей від мобілізації, аби потім вони могли згуртуватись і діяти на окупованій території. А в тому, що німці швидко захоплять Україну, особисто у мене сумнівів немає. Думаю, що до осені все закінчиться. І тоді почнеться новий етап нашої боротьби.

Він пильно глянув мені у вічі і ледь-ледь усміхнувся.

– Твою бабусю, Уляну, я давно знаю як вірного товариша і віддану нашій справі людину. Сподіваюсь, що й онука у неї така ж. Псевдо Уляни – Пташка. Яке обереш собі ти... пташеня?

– У мене вже є псевдо, – так само тихо відповіла я, – Рись. Сподіваюсь, таким воно і залишиться.

Сивий підвівся і, щиро посміхаючись, простягнув мені правицю.

– Що ж, пильнуй свою нову територію, побратиме Рись. І нехай тобі щастить... Усім нам хай щастить у боротьбі за нашу землю.

У Красивому ми оселились у старій дідівській хаті, за якою весь цей час доглядала двоюрідна сестра мого покійного батька.

За рік по тому, як ми втрюх перебравлись у Звенигородку, ця жінка на прохання бабусі перепоховала на сільське кладовище Тарасика, закопаного тієї голодної зими в кінці городу. Мама довідалась про це вже згодом, тож перше, що ми зробили, приїхавши в село, це

провідали могилку Тарасика. Там, на кладовищі, ми спільно вирішили, що будемо шукати поховання батька в Петриківці.

Провівши сповнену печальних спогадів безсонну ніч, ми з мамою вранці пішли у сільську раду. Бабуся казала, що є домовленість з обласним медичним начальством про прийняття мене на роботу медсестрою в міжсільський медпункт. Однак голова сільради повідомив мамі, що її старша донька, як тільки її зарахують у штат персоналу медпункту, повинна відбути у петриківську районну лікарню для участі в роботі медкомісії, яка вже почала проводити огляд мобілізованих в армію. І додав, що самі члени медкомісії під мобілізацію поки що не підпадають.

Коли, вийшовши від голови, радісно схвильована мама розповіла про це мені, я відразу зрозуміла, що ця робота і є результатом участі у моєму влаштуванні тут побратима Ружі, про що говорив Сивий. Те, що їх організація турбувалась про долю своїх членів навіть у віддаленій місцевості, свідчило про її міць і неабиякі можливості. Це дуже мене тішило, і я з нетерпінням чекала того часу, коли нарешті матиму змогу долучитись до спільної справи. Втішало і те, що, працюючи в петриківській лікарні, де взимку 1933 року помер мій батько, у мене буде набагато більше можливостей розшукати місце його поховання.

Коли я приїхала в Петриківку влаштовуватись на роботу в медкомісії, мене прийняв сам головний лікар районної лікарні Іван Федорович. Строгий на вигляд, змучений клопотами воєнного часу, які охопили вже і це віддалене містечко, він одразу подобрішав, як тільки згадав про мою бабусю. У мене складалось таке враження, що мою кохану бабусю знають і шанують в усіх медичних установах.

– Віддаю тебе в добрі руки нашої старшої медсестри Оксани Марківни, – доброзичливо звернувся до мене Іван Федорович. – Оксана все розповість тобі про обов'язки в медкомісії і лікарні загалом. Вона ж зголосилась взяти тебе до себе на постій. Зараз я вас познайомлю, а на завтра, Маріє Іванівно, вже маєте приступити до роботи.

Це офіційне звертання зайвий раз нагадало мені, що безтурботна юність для мене закінчується і починається доросле життя, яке збіглось у часі з початком війни.

Оксана Марківна виявилась міцно збитою жіночкою десь віку моєї мами з вольовим обличчям і напрочуд великими сумними очима. Вона

офіційно відрекомендувалась мені у присутності головного лікаря і повела знайомити з лікарнею і роботою медичної комісії. Все це зайняло кілька годин і закінчилося з кінцем робочого дня. Прямуючи з лікарні до будинку Оксани Марківни, що стояв неподалік у тихому зеленому провулку, ми говорили тільки про майбутню участь нової медсестри в роботі медичної комісії. Лише коли зайшли в будинок і, роззувшись у просторій веранді, сіли на кухні пити запашний чай з домашнім варенням, господиня раптом подала мені руку і з дружньою посмішкою тихо мовила:

– Ну, будьмо знайомі, побратиме Рись. Я Ружа.

За кілька днів я повністю засвоїла коло своїх обов'язків у медичній комісії районної лікарні і заслужила схвальні відгуки від лікарів, з якими стала працювати. Найпершим моїм обов'язком було формувати списки і документувати епікризи, тобто медичні висновки, тих, хто за станом здоров'я не міг служити в армії і підлягав звільненню від військової служби. Оскільки таке рішення ухвалювала саме медкомісія, то і звільнених від військової служби називали «комісованими». Серед них були і члени ОУН, котрі мали залишитись у підпіллі. Однак про те, хто вони і яким чином змогли уникнути мобілізації, я не знала. Цим займалась побратим Ружа. Та до ще однієї досить небезпечної справи Ружа залучила і мене.

Ще того першого вечора Оксана Марківна розповіла, що одним з найголовніших їх завдань є накопичення найбільш необхідних медикаментів, які доведеться використовувати під час підпільної діяльності чи у військових таборах. Найперше йшлося про бинти, вату, антисептики, знеболювальні препарати, а також хірургічні інструменти. Останні були суто в компетенції старшої медсестри, а ось все інше з цього довгого списку я щодень потроху приносила з лікарні. І хоча з допомогою Оксани Марківни, яка за своїми службовими обов'язками і вела облік медичних препаратів та матеріалів, робити це було значно легше, все ж ризик був великий. За законами воєнного часу за таке могли розстріляти.

Тим часом німецькі війська були вже під Києвом. Одного дня головний лікар петриківської районної лікарні зібрав зранку весь медичний персонал і оголосив, що потрібно готуватись до евакуації. Спочатку в Полтаву, а потім, ймовірно, далі на схід. Проте евакуюватись ми не встигли. Незадовго по тому, як у вересні під

Полтавою під час спроби вирватись із оточення загинуло командування радянських військ, які чинили опір гітлерівцям на київському напрямі, німецькі солдати з'явилися і в Петриківці. А за якийсь тиждень тут вже були комендатура і бургомістр.

На тридцять вересня у лікарні були призначені збори, на які мав прибути комендант Петриківки. Від цього візиту залежала подальша доля медичного закладу і його персоналу. Щоправда, з приходом у містечко німців він суттєво зменшився. Втекли не лише головний лікар, а й кілька його заступників та медиків, які були комуністами.

Напередодні зборів Оксана Марківна кудись зникла. З'явилась вона лише пізно ввечері двадцять дев'ятого. Розбудивши мене, вона розповіла, що була на зустрічі з представником крайового проводу ОУН у Кременчуці. На зустрічі йшлося про підпільну діяльність осередків ОУН у регіоні та необхідність створення бойових загонів. Для їх розташування будуть визначені найбільш придатні місця, зокрема Холодний Яр. Кожен осередок має делегувати в такі загони своїх бійців. Необхідні будуть у них і медики. Бажано такі, які добре знають район, у якому діятиме загін.

– Думаю, що тобі потрібно перебиратись у свою Звенигородку, – завершила Оксана Марківна. – Тим паче що, як я зрозуміла, твоя бабуся вже говорила про це із Сивим.

Вона з материнською теплотою подивилась на мене і взяла мої руки в свої.

– На збори завтра тобі треба піти обов'язково. За моїми даними, комендант має оголосити про те, що лікарня буде діяти і далі. Відповідно, медперсоналу видадуть аусвайси, дозволи на пересування. Такий документ буде тобі необхідний для переїзду в Звенигородку. Ну, а там про тебе вже потурбується твоя бабуся Уляна.

На зборах у лікарні комендант Петриківки сказав саме так, як і передбачала побратим Ружа. Однак, закінчивши своє оголошення про подальшу роботу тут медперсоналу, він повідомив, що окремих працівників лікарні можуть залучати для допомоги медикам німецького військового госпіталю в Кременчуці. Озвучивши цю фразу коменданта, молодий лейтенант-перекладач промовисто подивився на мене. Цей погляд чомусь нагадав мені Солодовнікова, який так само дивився на мене під час нашої першої зустрічі. Я зрозуміла, що з Петриківки потрібно втікати, і втікати якомога швидше.

Та була ще мама, яка так і жила в Красивому. Перед приходом у Петриківку німців вона побувала у мене в гостях. Окрім просто відвідин, цього разу у неї був ще один привід навідатися в містечко. Оксана Марківна, опитавши старших за віком медсестер, таки довідалась, де зимою тридцять третього року поховали Івана Білоуса, який помер у відділенні лікарні. Його ще з двома померлими пацієнтами закопали поряд з лікарнею, аби не везти на віддалене кладовище. Стара медсестра показала мамі те місце, і вона просиділа там до вечора, поки за нею не прийшла я. Про перепоховання зараз не могло бути й мови, але мама хотіла хоча б поставити на цьому місці хреста. На прохання Оксани Марківни столяр лікарні виготовив його і допоміг встановити на ймовірній могилі Івана Білоуса. «Отче наш, – шепотіла мама, стоячи біля свіжовкопаного хреста, і перед очима в неї, мабуть, виникав образ її коханого чоловіка, – нехай святиться ім'я Твоє...» Нарешті вона таки знайшла свого Івана.

За кілька тижнів по тому, коли я отримала аусвайс як медсестра лікарні, ми з матір'ю і Вірусею в супроводі Оксани Марківни вирушили в Кременець. Так само, як і тоді, коли добирались у Красиве, переночували в тітки Наталки. І так само ввечері я зустрілась з побратимом Сивим, тепер уже разом з побратимом Ружою. Лише надворі тепер був не спекотний липневий, а дощовий жовтневий вечір. І війна вже була не десь далеко, а тут, поряд.

– З весни, дасть Бог, почнемо створювати наші бойові загони, – звично тихо говорив Сивий. – І почнемо, певно, з рідних місць твоєї бабусі, побратиме Рись. Звитяга гайдамаків Холодного Яра не забута і кличе до дії. Тобі випадає честь продовжити боротьбу за волю України там, де бився за неї твій батько, Іван Білоус, та його побратими. Хай допомагає тобі Всевишній у цій святій справі...

W

Уже п'ятий місяць я був перекладачем. Щоправда, не у Володимирській комендатурі, а в управі, яка розташовувалась у Вербі й охоплювала з десятків навколишніх сіл.

Головою управи, як і казав Улас, був призначений його дядько Тарас Кузьмук зі Ставок. Оскільки в кожній такій управі був ще й німецький начальник, то, відповідно, він потребував тлумача. За

рекомендацією голови управи ним став я, місцевий уродженець Володимир Вовк.

Оберляйтер Ганс Кренке, німецький начальник вербської управи, був худим лисуватим чолов'ягою років за сорок. Він влаштував мені короткий екзамен з усної і письмової німецької, а також поставив кілька запитань про навколишні села, тамтешніх жителів та їх звичаї. Залишившись задоволеним моїми відповідями, він уже детальніше став розпитувати мене про навчання, батьків, рідний хутір та уподобання. Довідавшись, що його новий перекладач вчився на архітектора, Ганс Кренке заусміхався.

– О, це чудова професія! Мій старший син якраз закінчує архітектурний факультет університету. Він мріє проектувати новітні мости...

Кренке раптом спохмурнів, у погляді промайнула печаль.

– Сподіваюсь, його не заберуть на Східний фронт.

Мабуть тому, що у нього був син приблизно мого віку та ще й одного зі мною фаху, Ганс Кренке ставився до свого українського перекладача лояльно, часом мало не по-батьківськи. Користаючись цим, я отримував від свого начальника багато корисної інформації. Передусім вона стосувалася створення місцевої поліції, відправлення жителів підлеглих управі сіл на роботу в Німеччину, планів зі збору в населення продовольства. Розповідав Кренке і про стан справ на Східному фронті. У цих розповідях я все частіше вловлював песимістичні нотки.

Тим часом у місцевих осередках ОУН готувались до створення збройних загонів і чекали весни, аби почати облаштовувати в лісах криївки зброї та продуктів для майбутніх вишкільних таборів. На останньому зібранні очільників осередків Тарас Кузьмук оголосив рішення проведу про те, аби набирати в місцеву поліцію якомога більше оунівців. Ставши поліціантами і отримавши певний військовий вишкіл, вони при потребі згуртовано перейдуть у збройні загони організації. Мені ця ідея дуже сподобалась, і відтепер я став радити Кренке, який займався також і формуванням місцевої поліції, кого варто залучати до її лав. Звісно, що це були люди, яких знав особисто я чи Тарас Кузьмук, побратими, котрим можна було довіряти. Зазвичай Ганс Кренке такі поради сприймав позитивно і брав у місцеву поліцію

тих, кого рекомендував його перекладач. Таким чином, поліція в селах управи з часом була сформована майже виключно із членів ОУН.

Хоча вільного часу у перекладача німецького начальника вербської управи було небагато, я все ж знаходив можливість, аби зустрітись з друзями чи односельцями. З Тарасом і Уласом, які працювали в міському бургомістраті, я бачився відносно часто, оскільки мій начальник не рідше, ніж раз на тиждень, відвідував володимирську комендатуру. Жив Кренке теж у Володимирі, тож дозволяв своєму тлумачу ночувати у друзів в місті, особливо коли я був потрібен йому з самого ранку. Зазвичай ми збиралися в Уласа і до пізньої ночі обговорювали новини та будували плани на майбутнє. Під час останньої такої зустрічі Улас повідомив, що володимирська тітка Йоськи Фількінштейна перестріла його вчора на вулиці і загадково натякнула, щоб він ближчим часом чекав на гостей. Видно, Йосько таки вирішив повернутись у рідне місто.

Місцем моїх зустрічей з вербською молоддю стало житло для вчителів при місцевій школі. Від того часу, як я став перекладачем у місцевій управі, такі зустрічі зніціювала Люба Певцова, яка залишилась у селі і використовувала будь-яку нагоду, аби ми могли частіше зустрічатись. Буремні події останніх місяців трохи охолодили мою пристрасть до молодої вчительки, однак з кожною нашою зустріччю вона розгоралась знову, як розбурхане вітром пригасле багаття. Я бачив, що Люба щиро кохає мене, та відповісти їй такою ж взаємністю не міг. До того ж нещодавно я довідався, що нова вербська вчителька нібито співпрацювала з володимирськими енкаведистами. Сказав мені про це брат Орисі Білопільської з сусіднього з нашим хутора, яка давно і безнадійно була в мене закохана. Тому я сприйняв це як звичайний прояв ревності. Хоча зерно підозри було посіяне і в моїй душі після цього залишився якийсь неприємний осад.

Коли в липні я повернувся додому, то за деякий час знову зустрівся з Любою. Цього разу вже в управі, де я став працювати. Любу викликали туди, оскільки німці дозволили місцевим дітям продовжувати навчатись у школі і потрібні були педагоги. Після закінчення процедури працевлаштування Люба дочекалась, коли я вийду на вулицю, і попросила її провести. Розпитавши трохи про моє повернення та роботу перекладачем, Люба раптом тихо мовила:

– Не знаю, як ти, Володю, а я ненавиджу цих фашистів і хочу боротись з ними. Може, вже створюються в лісах якісь партизанські загони?

Я був ошелешений сказаним Любою і спочатку не знав, що відповісти. Зрештою таки оговтався і, дивлячись дівчині у вічі, спокійно запитав:

– Яких ще партизанів ти маєш на увазі?

– Ну... – трохи завагалась Люба, – наших, українських. Цих хлопців з ОУН чи щось таке...

– Вибач, Любо, – м'яко, але рішуче мовив я, – ні про яких таких «хлопців» я не знаю. А коли б знав, то як працівник німецької управи мав би повідомити про них голові і пану Кренке.

– То ти і про нашу розмову маєш їм повідомити?

– Ну, на «тих хлопців» ти не схожа. А про розмову цю забудь. Розкажи краще, чи сільська молодь на вечорниці ще збирається.

Люба враз пожвавішала, і в її погляді, зверненому на мене, я знову вгледів ту неприховану жагу, яку бачив під час кожної нашої зустрічі.

– З початку війни ще не збирались, але я вже сказала кільком подругам, що хочу започаткувати вечорниці щонеділі у себе. Перші – на Миколая. Ти прийдеш?

– Ото інша справа! Якщо відпустить пан Кренке, прийду обов'язково. З маминими пирогами і дарунками. Для тебе приготую щось особливе.

Люба хитнулась вперед, ніби хотіла обійняти мене, але стрималась і тихо мовила голосом, сповненим любові:

– Я чекатиму, Володю. Дуже чекатиму...

Ще раніше я помітив, що з вікна управи за нами пильно спостерігає оберляйтер Кренке.

М

Уже півроку я з матір'ю і молодшою сестричкою знову жила в бабусі Уляни. Якимось чином бабусі, яка і далі працювала в звенигородській лікарні, вдалося залагодити наш переїзд з Петриківки і влаштувати мене до себе медсестрою. Тепер я уже тут, в рідній Звенигородці, займалась тим, чим і в Петриківці з Оксаною Марківною: приносила з лікарні медикаменти і комплектувала їх для

потреб майбутніх збройних загонів побратимів. З настанням весни медикаменти потрібно було переправити у вже визначені криївки в Холодному Ярі.

Якось увечері в кінці березня, який того року видався не повесняному холодним, бабуся сказала нам з мамою, що настав час переправляти медикаменти в ліс. Вклавши Вірочку спати, ми втрьох зібралися в бабусиній кімнаті і тихо радились, не запалюючи світла.

– На зібранні осередку, – мовила бабуся, – ми вирішили, що будемо складувати медикаменти біля хутора старого Чобітька під Млієвом.

Вона глянула на маму, яка при згадці про хутір здригнулась і напружилась.

– Так, доню, саме там, де ти познайомилася зі своїм Іваном. Точніше, там, де ти його лікувала.

– А можна послати туди з ліками мене, мамо? – рвучко нахилилась до бабусі моя мама. – Я ж все там пам'ятаю, ніби з того часу і не пройшло два десятки років...

– Тобі і доведеться це зробити, Оксано, – обійняла доньку за плечі Уляна. – Тільки не самій, а у супроводі онука покійного Чобітька, який служить у мліївській поліції. На тому тижні він буде у Звенигородці підводою. Тоді й рушите з Богом.

Я дивилась на маму і бабусю і відчувала, як мене переповнює гордість за цих двох жінок. Як і двадцять років тому, дружина і теща холоднорівського гайдамаки Зайди взялися допомагати тим, хто боровся з ворогами їх народу, не зважаючи на смертельний ризик.

– Я б теж хотіла побувати там, де колись воював батько, – прохально подивилась я на бабусю. – Можна?

– Ні, Марієчко, – відповіла вона, – ти в цей час маєш їхати в Черкаси за медикаментами. Все вже узгоджено. Та й зустріч там у тебе з побратимами передбачена...

– З ким? Де? – стрепенулась я, відразу подумавши про Миколу, про якого не було ніяких звісток ще з липня минулого року, коли він пішов добровольцем на фронт.

– Не знаю, – стонула плечима Уляна. – Вони тебе самі розшукають.

Наступного тижня я разом зі старшою медсестрою та завгоспом лікарні поїхала в Черкаси. Звенигородська комендатура виділила для цього вантажівку, оскільки ми ще мали завозити в німецький госпіталь

продукти. Яким же було моє здивування, коли виявилось, що цей госпіталь облаштований у медучилищі, яке я нещодавно закінчила.

Поки з машини розвантажували продукти, я вирішила пройтись добре знайомою територією училища. У скверику на лавочках відпочивали поранені німецькі військові, окремі навіть із сиділками. Звернувши за ріг головного корпусу, я мало не зіткнулася з молодим чоловіком у білому халаті. Обличчя чоловіка, яке видалось мені знайомим, розпливлося в усмішці.

– Гутен таг, фройлян Марія, – мовив чоловік, щиро посміхаючись. – Не впізнала?

Тепер я здогадалась, що переді мною однокурсник Миколи Антон Сташевський.

– Добридень, Антоне, – привіталась я. – Звідки ти тут взявся?

– Дозвольте, фройлян?

Антон взяв мене під руку і повів подалі від цікавих очей пацієнтів і персоналу госпіталю.

Під старим в'язом у кутку подвір'я, біля якого студенти училища збирались на перервах, щоби погомоніти, він, не перестаючи приязно посміхатись, тихо сказав:

– Вітаю, побратиме Рись. Буду говорити коротко, бо і в мене, і в тебе обмаль часу. Насамперед передаю тобі вітання від Миколи. Ми з ним разом здалися німцям під Бродами в полон, а згодом потрапили у вишкільний табір, який вони облаштували в Польщі для членів ОУН. Згодом мене і ще двох медбратів відібрали для роботи в німецьких госпіталях в окупованій Україні. Микола ж, як і більшість наших побратимів у цьому таборі, проходить військовий вишкіл у складі створеного підрозділу оунівців, який буде воювати з советами.

– То я його ближчим часом не побачу, – сумно констатувала я.

– Мабуть, так, – підтвердив Антон. – Але задля нашої спільної справи він зараз більше потрібен там. До речі, в нашого керівництва є до тебе прохання, побратиме Рись. Ми довідались, що на теренах Черкащини з'явився відомий тобі енкаведист Солодовніков. Його поява тут пов'язана з організацією в нашому краї советського підпілля і партизанського руху. Ми вважаємо, що ця людина небезпечна як для нашого руху загалом, так і для тебе особисто. Тому про будь-яку звістку про нього відразу повідомляй очільнику свого осередку. Тим паче що зайвого часу на це тратити тобі не потрібно.

Антон Сташевський взяв мою руку і, перш ніж її поцілувати, тихо мовив:

– Передай своїй бабусі вітання від побратима Орлика. Хай вам щастить, побратиме Рись.

Те, про що я дізналась від Антона Сташевського, здійняло в моїй душі бурю неоднозначних емоцій. Я щиро раділа, що Микола живий і готується зі зброєю в руках продовжувати нашу спільну справу. Однак поява в краї Солодовнікова вразила і насторожила мене. Без сумніву, він був небезпечним для нашої організації в умовах війни. Та ще більш небезпечним Солодовніков був особисто для мене, яку він вважав ледь не своєю нареченою і яку нещодавно хотів забрати з собою до Москви. Я пригадала, як до війни планувала поїхати працювати на Рівненщину, аби уникнути зустрічі з Солодовніковим, і що на це сказав тоді Микола: «Цей Іван Васильович знайде тебе і в Рівному, на те він і енкаведист...» Від цієї фрази, яка тепер не виходила з голови, мені ставало моторошно і неспокійно на душі.

Бабуся Уляна, якій по приїзді я передала вітання від побратима Орлика і принагідно розповіла про появу Солодовнікова, поставилась до цієї звістки спокійно і навіть іронічно.

– Твоєму Іванові Васильовичу зараз не позаздриш. Тепер не советські часи, в які він будь-кого міг у в'язницю кинути чи до Сибіру етапувати. Він чудово розуміє, що коли потрапить до рук гестапо, то йому сторицею віділлються сльози всіх його жертв. Звісно, махнути рукою на можливість його появи тут не варто, але й переживати тобі зайво з цього приводу теж. Будемо обачними, а нашим я теж скажу, щоби пропилували.

Зрештою, я зараз більше переймалась тим, що матір все ще не повернулася з хутора з-під Млієва, хоча з часу її відбуття туди минув уже тиждень. Бабуся Уляна заспокоювала мене тим, що коли б щось трапилось, то побратими вже давно дали б їй знати.

Того дня, коли мама повернулася у Звенигородку, я знайшла на своєму службовому місці в лікарні дивну записку. Складений вчетверо аркуш з учнівського зошита лежав на історії хвороби пацієнта, яку я мала віднести лікарю. Тобто записку поклали, добре знаючи, хто саме її побачить і розгорне.

«Коли наступного разу будете в Черкасах у німецькому госпіталі, то майте на увазі, що про медикаменти і все інше знають у

колишньому кабінеті заступника директора медучилища». Почерк був каліграфічний, ніби писала відмінниця-десятикласниця. Ні дати, ні якогось підпису під запискою не значилось.

Це вже були не жарти. Записку написав хтось, хто знав чи здогадувався про те, що я потайки виношу з лікарні медикаменти. І цим «кимось» міг бути лише Солодовніков чи його люди. Адже в записці йшлося про кабінет заступника директора медучилища, в якому й відбулося моє знайомство з цим енкаведистом.

Мені раптом стало по-справжньому страшно. Коли б про медикаменти, які я виносила з лікарні, довідались у гестапо, то для мене це означало б лише одне: нелюдські катування і смерть.

Ввечері ми з бабусею і мамою, яка без пригод повернулася із Млієва, вже вдсяте обговорювали записку: варіанти її появи, зміст, можливого автора.

– Зрозуміло одне, – зрештою рішуче підсумувала всі наші припущення бабуся, – крім нас самих ще хтось знає, що ми виносимо з лікарні ліки. Чи знає, для чого? Невідомо. Якби це було гестапо, то записок воно б не писало. Виходить, що це або люди Солодовнікова, або хтось із наших співробітників. Перший варіант більш привабливий.

– Чому? – здивовано вигукнула я.

– Тому що Солодовніков тебе любить, доню, – замість бабусі відповіла моя мама. – І ти йому потрібна не в гестапо.

Бабуся, обійнявши однією рукою мене, а другою маму, пригорнула нас до себе і рішуче мовила:

– Знати, хто сьогодні твій найлютіший ворог, – це вже півсправи. Будемо шукати вихід на місцеве советське підпілля. А заким ти, Марієчко, посидиш вдома, так би мовити, «на лікарняному».

W

Запізніла весна 1942 року нарешті принесла довгоочікуване потепління, і в урочищі Вовчак закипіла робота. Тепер чи не щодня сюди приходили оунівці з навколишніх сіл, облаштовували криївки з продуктами та медикаментами. Все це робилось тихцем, хоча в такі нетрі німці не потикались.

Урочище Вовчак, що у глибині густого Свинаринського лісу, було ніби створене для облаштування тут повстанського табору. Заховане посеред діброви велике плоске узвишся з усіх сторін оточувало болото. Щоб добратись до нього, потрібно було добре знати потаємні стежки. Випадковий перехожий на підходах до урочища рано чи пізно впирався б у непрохідну трясовину.

Раптове потепління спонукало волинських хліборобів не лише сіяти, а й готуватися до збройного супротиву окупантам. На черговому зібранні очільників осередків ОУН із сіл вербської управи, яке відбулось відразу після Великодня, було вирішено провести в Капітульському лісі маївку із залученням найбільш активних членів і симпатиків ОУН. Для цього був суттєвий привід: йшлося про створення єдиного фронту супротиву ворогу, а відтак і створення із розрізнених загонів єдиної армії. І для володимирського краю, зокрема Свинаринського лісу, в цьому відводились чи не найперші місце і роль.

Аби відвести підозри німецької окупаційної влади, маївку готували офіційно, з попереднім поданням клопотання про дозвіл голові управи. Оскільки ж остаточно рішення ухвалював оберляйтер Ганс Кренке, то владнати справу доручили мені.

Кренке досить поблажливо ставився до розваг місцевої молоді, навіть заохочував проведення сільських вечорниць. Осолово у Вербі. Спочатку я пояснював це тим, що в оберляйтера було двоє синів-юнаків. Однак після того, як Кренке побував на вечорницях, які час від часу збирала Люба Певцова, мені раптом відкрилася справжня причина такої лояльності німецького начальника управи. Ганс Кренке закохався в молоду вчительку вербської школи. Незабаром це підтвердила і сама Люба, яка одного разу поскаржилась, що німець переслідує її зі своїми залицяннями. Така колізія не могла не насторожувати мене. Тим паче що у Любу був по вуха закоханий брат моєї сусідки Орисі Білопільської Данило, мій побратим. Виходив такий собі любовний вже навіть не три-, а чотирикутник. Я розумів, яким небезпечним для нашої справи може бути такий вузол, і вирішив, що найближчим часом розірву стосунки з Любою.

Довідавшись від мене про те, що молодь хоче звернутись до голови управи з проханням дозволити провести маївку, Кренке дуже зацікавився.

– І хто має бути на цьому заході в лісі? – вдавано строго поцікавився оберляйтер. – Сподіваюсь, советських партизанів не запрошуєте?

Я чемно посміявся з такого жарту свого начальника.

– Вам потрібен список усіх поіменно, пане оберляйтер? Я сьогодні ж підготую його.

– А чи буде там пані вчителька з Верби... е-е-е...Любофф Пеффцова?

– Так, – зрозумівши, що від присутності на маївці Люби залежатиме, чи вдасться її провести, збрехав я. – Вона ж у нас збирає молодь на вечорниці, ви знаєте. Тож і тут без неї не обійтись.

– Готуйте звернення до голови, я його завізую, – звелів Кренке. – А списку не потрібно. Я особисто буду на цій вашій «маївці». Тож з усіма познайомлюсь.

Такий раптовий поворот у цій справі збентежив не лише мене, а й голову управи Тараса Кузьмука, який був одним з ініціаторів маївки в Капітульському лісі.

– Якщо Кренке буде на маївці від початку і до кінця, то ми не зможемо ні поговорити, ні, тим паче, піти потім у Вовчак. Все обмежиться його промовою, піснями і танцями, – сердито мовив голова управи, коли ми залишились наодинці. – Знав би про це раніше, то не маївку б пропонував, а таємне зібрання у Свинаринському лісі. Адже, окрім всього іншого, має йти мова про створення у нас перших збройних загонів...

– Зачекайте, пане Тарасе, – загадково усміхнувся я, – є одна особа, з якою, сподіваюсь, пан Кренке досить швидко покине маївку...

Все сталось саме так, як я і передбачив. Щоправда, мені довелось особисто запрошувати Любу на маївку, про яку вона раніше і не здогадувалась.

На маївку, яка мала відбутись на великій галявині в Капітульському лісі неподалік тракту з Володимира на Ковель, Ганс Кренке приїхав чорним «опелем» у супроводі двох охоронців з автоматами і німецького фотографа. Виголосивши коротку промову про те, якими щасливими повинні бути юнаки і дівчата, котрі тут зібрались, що вони нині живуть у великому рейху і мають можливість навіть отак розважатись, оберляйтер запросив усіх зробити спільну фотографію. Поки німець-фотограф розставляв добрих півсотні учасників маївки у

напівколо, Кренке підійшов до Люби Певцової і щось довго їй говорив. Я здогадувався, про що йшла мова. Зрештою Люба кивнула, ніби погоджуючись, і глянула в мій бік. В очах дівчини був відчай.

Після того як фотограф зробив з десяток кадрів, Кренке поманив мене пальцем до себе. Коли я підійшов, біля німця вже стояв Тарас Кузьмук.

– Переклади голові, що я вже їду. Він залишається тут старшим і відповідає за порядок і дисципліну. До речі, я забираю від вас чарівну пані Любофф. Сподіваюсь, ви не проти?

Оберляйтер загіготів так, ніби сказав якийсь надзвичайно смішний жарт. Люба стояла поруч з ним, злегка покусуючи повну нижню губу. На мене вона вже не дивилась.

Коли Кренке поїхав, Тарас Кузьмук попросив троїстих музик, яких він привіз з Овадного, заграти щось веселе. Під звуки вальсів і оберків йшла мова про речі серйозні. Насамперед про створення в урочищі Вовчак бази для вишколу вояків для перших куренів майбутньої повстанської армії і необхідність готувати до цього побратимів і симпатиків ОУН.

Я з тривогою спостерігав за своєю улюбленою сестричкою Ганнусею. Як я не хотів, аби вона пов'язувала своє життя з нашою справою і піддавалась ризику! Але Ганнусі вже було шістнадцять, вона стала майже дорослою самостійною людиною. Коли я нещодавно сказав сестрі, що їй не варто йти на маївку і, взагалі, долучатись якимось до руху супротиву, вона тихо мовила, дивлячись мені у вічі чистим поглядом карих «вовківських» очей:

– А ти б покинув мене, братику, якби я була старша і пішла боронити Україну? Ніколи!

І я вперше не зміг заперечити сестричці.

Перше, що я мав зробити після маївки, це зустрітись у Володимирі з Уласом і Тарасом. Уже наступного дня я поїхав з Кренке в комендатуру, і той згодом відпустив мене аж до ранку. Оберляйтер мав вигляд надзвичайно задоволеної життям людини, і я подумав, чи не пов'язано це раптом з його вчорашньою вечіркою в компанії Люби Певцової.

По обіді я зайшов у бургомістрат і застав там лише Тараса. Привітавшись, той відразу потягнув мене на вулицю.

– А де Улас? – запитав я. – Щось сталось?

– Сталось, сталося, – зашепотів Тарас, коли ми звернули з вулиці до Луги і нарешті опинились самі. – Вчора повернувся Йосько. Зараз він на хуторі Уласового дядька. Ледь вмовили, щоб він там переcheкав до кращих часів.

Я неймовірно зрадив Йосьчиному поверненню. Хоча відразу зрозумів, чому виникла нагальна необхідність такої його конспірації. У єврейському гето, яке німці створили у Володимирі, нещодавно почались розстріли. Минулого разу Улас розповів, що під розстріл потрапила і Йосьчина тітка по батькові Рівця. Матір і сестер його есесівці не зачіпали. Усі троє були яскравої слов'янської зовнішності, до того ж Уласу вдалося влаштувати їх на роботу, а мати Йоська навіть прибирала в бургомистра. Однак Йосько був схожий на батька, та й повернувся він до Володимира невідомо яким чином.

– Ввечері збираємося в Уласа, а вже з ним провідаємо Йоську, – заспішив на роботу Тарас. – Ти ж з ночівлею?

– Так, – відгукнувся я, вже роздумуючи над тим, як допомогти другові. – А я, певно, піду до господині помешкання, у якої жив, коли вчився в гімназії. Вона завжди знала про все, що коїться в місті...

На хутір Уласового дядька, що лежав аж за Воцатином, ми троє добралися вже зовсім поночі. Заледве в супроводі дядька ми зайшли на кухню, як у дверях, що вели у валькір, вималювалася висока постать Йоськи Фількінштейна. Я кинувся до друга і обійняв за худі кістляві плечі.

– Йосько, нарешті, – розчулено мовив я, заглядаючи у великі темні очі побратима, які при світлі каганця мерехтіли якимось тривожним блиском. – Тепер наш квартет у повному зборі.

– Ще невідомо, скільки часу він так проіснує, – понуро відізався Йосько. – Та я радий бачити вас усіх разом, друзі мої.

Півночі я слухав історію Йосьчиних поневірянь. Після захоплення німцями Варшави той ледве не потрапив під облоги на євреїв і вимушений був з великим ризиком добиратись до родичів свого однокурсника в Хелм, у яких весь цей час і переховувався. Та коли дізнався, що есесівці вбили у Володимирі його тітку, вирішив, що настав час боротись, а не ховатись по підпіллях.

– То коли ми починаємо? – знову поставив Йосько запитання, яке Улас з Тарасом чули ще зі вчорашнього вечора. – Чого ми сидимо, як

миші у висівках, і чекаємо, коли нас всіх переб'ють чи переловлять на роботу у фатерлянд?

– Скажи йому ще ти, Володьку, – стомлено мовив Улас. – До того ж ти був на маївці, на якій, як я розумію, якраз і йшлося про створення наших збройних загонів і організований супротив ворогу.

– Організований супротив! – вигукнув Йосько з якимось фанатичним блиском в очах. – Ось що зараз потрібно. Я перший готовий долучитись. Негайно. Дайте лише мені зброю...

– Бачиш, друже, – виважено і спокійно мовив я, поклавши руку Йоськові на плече, – ми все повинні зробити надійно і надовго. Вишкіл, бази для збройних загонів. Зрештою лісові аптеки і лікарні. Адже це війна, будуть поранені, яких хтось має лікувати і ставити на ноги. Кому, як не тобі, це знати, пане лікарю.

Йосько враз затих, і за мить у його очах з'явився такий знайомий усім нам вираз розсудливості.

– Так, зараз кожен повинен займатись тим, що може принести найбільшу користь нашій справі, – якимось вибачливо сказав він. – Я готовий іти створювати лісову лікарню з нічого, працювати вдень і вночі. Лише б скоріше долучитись до боротьби...

– Думаю, що тобі вже недовго залишилось чекати, друже, – впевнено мовив я. – Усім нам недовго чекати.

М

Після появи адресованої мені записки бабуся Уляна вирішила припинити виносити зі звенигородської лікарні ліки. Тим паче що в Черкасах у нас з'явився більш потужний канал накопичення медикаментів для потреб побратимів. Після недовгої перерви я знову почала ходити на роботу в лікарню. За дорученням бабусі до мене приставили одного з побратимів, який мав грати роль закоханого, проте ніяких спроб вийти на контакт зі мною з боку людей Солодовнікова не було.

Настало літо, і в холоднорівських урочищах закипіла робота з облаштування баз для вишколу майбутніх вояків збройних загонів ОУН. Зокрема і в урочищі поблизу хутора старого Чобітька, куди мама нещодавно відвозила медикаменти.

Мене не полишала думка побувати там, де познайомились мої батьки і де мав бути повстанський табір збройного загону побратимів, сформованого здебільшого з членів саме звенигородського осередку. Після довгих вмовлянь бабуся Уляна зрештою погодилась, аби я навідалась на хутір, оскільки з'явився привід для таких відвідин, який не мав би викликати підозр у німців. Онук старого Чобітька Петро, мліївський поліцай і їх побратим, приїхавши в лікарню, попросив бабусю дати когось із медиків, оскільки захворів начальник мліївського відділку поліції. За згоди головного лікаря Уляна відрядила у Мліїв мене. Їхати з нами вирішила і моя мама.

У Млієві я оглянула начальника місцевого відділку поліції, в якого була висока температура, дала йому ліки, і ми з мамою пішли ночувати до Петра Чобітька. З ним було домовлено, що рано-вранці ми втрьох вирушаємо на хутір, а звідти вже в урочище.

Встали ми, коли лише почало світати. Петро запряг у воза свого Сірого, і ми рушили в бік лісу, в якому був хутір старого Чобітька. До хутора, з трьох сторін оточеного лісом, вела єдина, густо заросла травою, доріжка. Вже зійшло сонце, коли на видноколі забовваніли хутірські будівлі. На в'їзді в обійстя Сірий раптом схрапнув і шарпнувся вбік.

– Тпру-у-у! – потягнув на себе віжки Петро, і віз зупинився.

Із-за дерев, які росли обабіч доріжки, вийшли троє чоловіків з гвинтівками, націленими на Петра.

– Руки вгору і потихеньку злазь з воза, – звернувся до Петра один з чоловіків, у той час як двоє інших рушили до нас.

Старший за віком впритул підійшов до мене і стверджувально запитав:

– Ти Марія Білоус?

Мама випередила мене і, подавшись вперед, ніби намагаючись закрити мене собою, виклично сказала:

– Так, це моя донька, Марія Білоус. А ви хто такі? Що вам від нас треба?

– Не бійтесь, – примирливо сказав чоловік. – З Марією хоче побалакати її давній знайомий. Ви також підете з нею.

– А що ви зробите з Петром? – скинулась мама. – Це наш родич, я його не залишу.

– Не переживайте, – втрутився той, що тримав на прицілі Петра. – Він побуде під моїм наглядом, поки ви перебалакаєте з товаришем Со...

– Замовкни, – визвірився на нього старший чоловік, і той з винуватим виглядом осікся.

– Пішли, – сухо звернувся він до мене і мами, кивнувши головою в бік хутірського будинку.

Ми злізли з воза і пішли в супроводі двох озброєних чоловіків. Петро супроводжував нас сумним винуватим поглядом.

У будинок, однак, ми не зайшли, а, оминувши його, попрямували до клуні, біля якої стояв ще один озброєний чоловік. Побачивши нас, він відхилив двері і, пробурмотівши щось у вузький отвір, відчинив їх навстіж.

– Заходьте, – звернувся він до нас російською, безцеремонно розглядаючи мене.

Я першою переступила поріг клуні, вже здогадуючись, хто там мене зустріне.

Іван Васильович Солодовніков стояв посеред смуги сонячного світла, яке падало від дверей, і жадібно обмацував мене поглядом примружених очей на схудлому блідому обличчі.

Мама взяла мене за руку і міцно стиснула. Я відповіла на потиск, ніби намагалась підбадьорити матір. Вона дивилась Солодовнікову у

вічі вимогливо і запитально.

– Ну, здрастуй, Марійко, – хрипким схвильованим голосом мовив Солодовніков, роблячи крок мені назустріч. – Добридень, Оксано Вікторівно.

– Здрастуйте, Іване Васильовичу, – спокійно відповіла я, хоча на душі було зовсім не спокійно.

– Добридень і вам, – яось розгублено відгукнулась мама, яка бачила цього чоловіка вперше в житті.

– Вибачте, що не можу запропонувати вам сісти, – трохи насмішкувато продовжив Солодовніков, підходячи до нас майже впритул, – але часу в нас обмаль та й меблі в клунях не передбачені.

Він простягнув руку, ніби хотів погладити мене по плечу, проте лише злегка торкнувся його.

– Ти стала ще гарнішою, Марійко. Такий скарб потрібно ховати, а не фріцам на показ у лікарні виставляти...

– І давно ваші люди слідкують за мною? – з притиском запитала я. – Якщо ви вже так хотіли зустрітись, то могли б і самі навідатись у Звенигородку.

– Ти не міняєшся, – скупко посміхнувся Солодовніков, роблячи крок назад. – Отже, до справи. Я очолюю черкаське радянське підпілля, тому ходити просто так по вулицях серед окупантів не можу. Та все, що потрібно, я знаю. І про тебе теж, Марійко. Знаю, що ти в ОУН, заготовляєш ліки для ваших майбутніх збройних загонів. Мені відомо, що одна з баз для підготовки ваших бійців має бути десь тут неподалік. Ми теж плануємо створити тут табір наших партизанів...

Солодовніков помовчав і переконливо мовив:

– Наше керівництво і я особисто вважаємо, що під час війни наші підпільні збройні угруповання могли б спільно боротися з окупантами, координувати свої дії. У нас різні ідеології, але ворог один. Я хотів би, щоб ви довели до відома своїх «очільників» цю нашу позицію.

Він почергово глянув у вічі мені і мамі й тихо продовжив:

– Зараз ми розпрощаємось, і ви поїдете, куди захочете: чи додому, чи на місце майбутнього вашого табору. Слідкувати за вами мої люди не будуть. Однак десь за місяць ми вийдемо з тобою, Марійко, на зв'язок, і ти повинна вже знати про рішення вашого керівництва.

Не чекаючи відповіді Марійки, Солодовніков повернувся до моєї мами.

– Радий був з вами познайомитись, Оксано Вікторівно. Ви знаєте, що я кохаю вашу доньку і бажаю їй лише добра. Тож оберігатиму її, як тільки це можливо в умовах війни... А тепер я хотів би сказати кілька слів Марійці наодинці. Ви не проти, Оксано Вікторівно?

– Гаразд, – якось одразу погодилась мама. – Я почекаю за дверима. А що буде з Петром, який нас привіз сюди?

– Ми вважаємо поліцаїв зрадниками, – сухо кинув у відповідь Солодовніков. – Та оскільки на його руках немає крові наших громадян, а також з розрахунку на нашу можливу співпрацю, ми його відпустимо.

Коли мама вийшла, Солодовніков наблизився і взяв мене за руки.

– Я кохаю тебе, Марієчко, – тихо мовив він ніжним голосом, який контрастував з усім, що нас зараз оточувало. – Я не можу більше без тебе. Коли буде створена наша партизанська база, я заберу тебе зі Звенигородки. Ти дуже ризикуєш там, кохана...

Я злегка відсторонилась від цього настирливого чоловіка, який викликав у мені якийсь внутрішній супротив, але відповіла рівним заспокійливим голосом:

– З партизанами я буду ризикувати не менше, чи не так? Давайте почекаємо на відповідь від нашого проводу, а тоді вже будемо ухвалювати рішення. Згода?

– Мабуть, ти маєш рацію, – роздумливо сказав Солодовніков, продовжуючи тримати мої руки в своїх. – Сподіваюсь, нам недовго залишилось чекати. Зрештою, я впевнений у цьому...

– До зустрічі, Іване Васильовичу, – м'яко вивільняючи руки, мовила я. – Думаю, що за місяць ви отримаєте нашу відповідь.

Я повернулась до дверей і, не озираючись, вийшла, рівно тримаючи спину. Мама схопила мене під руку і в супроводі того ж старшого чоловіка ми попрямували до воза, біля якого на нас чекав Петро.

В урочище ми вже не поїхали.

У Млієві довго не затримувались. Я ще раз відвідала хворого начальника місцевої поліції, залишила йому ліки, і Петро, який відчував себе винуватим у тому, що сталось, відразу ж повіз нас назад у Звенигородку. Він весь час бідкався, що завів жінок у пастку советських партизанів, а найбільше про те, що вони могли виявити місце майбутнього табору збройних загонів ОУН в урочищі. Мама

його всіляко заспокоювала. Я ж відразу попросила, аби він попередив побратимів про те, що в лісі з'явилися партизани.

Ввечері ми з мамою розповіли про пригоду бабусі. Вона мовчки вислухала нашу розповідь і якийсь час сиділа, про щось роздумуючи. Зовні бабуся виглядала спокійною, проте за деякими, лише нам відомими ознаками ми здогадувались, що вона незадоволена, навіть розгнівана.

– Що ж, – врешті перервала мовчанку бабуся, – як кажуть, що не робиться – все на краще. Принаймні тепер ми знаємо, що Солодовніков створює партизанський загін у тій місцевості, де має бути наш табір. А те, що він заговорив про спільні дії, свідчить про їх невпевненість у собі...

Вона повернулася до мене і взяла за руку.

– То він сказав, що хоче забрати тебе до себе в партизанський загін?

– Так, – ще раз підтвердила я, – коли загін буде створено. А в тому, що це відбудеться ближчим часом, Солодовніков, здається, не сумнівається.

– Ну, – раптом повеселішала бабуся Уляна, ніби ухвалила якесь важливе для себе рішення, – не забрав раніше до Москви, то, дасть Бог, не забере тепер і в партизани.

Вона енергійно звелась на ноги і рушила на кухню.

– Давайте вечеряти, дівчата. Час на роздуми у нас ще є.

На порозі вона повернулася і, якусь мить провагавшись, ніби щось пригадуючи, мовила:

– Добре, що згадала. Завтра зранку принесете в лікарню ваші аусвайси, їх потрібно поміняти на нові.

О дев'ятій ранку ми з мамою були в лікарні. Бабуся Уляна, яка працювала з восьмої, вже чекала на нас і відразу ж провела до якоїсь жінки нібито з бургомістрату, яка збирала аусвайси.

– А ти теж здаєш свою перепустку на обмін? – запитала в бабусі мама.

– Здам, звичайно, всі здадуть, – якимось чужим голосом відповіла бабуся, – це наказ німецької комендатури.

Ми віддали німецькі перепустки і разом з бабусею вийшли на вулицю. Вона мала хворобливий вигляд і за ніч ніби постаріла. Я взяла

її за руку і вже хотіла запитати, чи з нею, бува, чого не сталось, та бабуся раптом заспішила.

– То йдіть, як домовилися, в аптеку біля залізничного вокзалу, принесете все, що я замовляла. А мені потрібно до головного лікаря.

Бабуся стрімко рушила до лікарні. Та, зробивши кілька кроків, ледь не бігом повернулася і похапцем обійняла мене і маму.

– Все, тепер ідіть, – здавленим голосом мовила вона і рішуче попрямувала до входу в лікарню.

– Мамо, – здивовано і майже злякано гукнула їй навздогін моя матуся, – мамо...

– Йдіть з Богом, – вже від дверей своїм звичним владним тоном звеліла бабуся. – Час іде...

– Що це з бабусею? – запитала я, коли ми вже вийшли з воріт лікарні. – Якась вона сьогодні сама на себе не схожа.

– Не знаю, – з тривогою відгукнулася мама, – але щось з нею не так. Треба сьогодні ввечері розпитати.

На підході до вокзалу ми почули ззаду гул вантажівок. Повернувшись, побачили, як дві великі машини перекривають вулицю.

Спереду з-за рогу теж з'явилися вантажівки і стали впоперек дороги. Тут-таки з них та з бокових вулиць висипали десятки німецьких солдатів і почали тіснити перехожих до вокзалу, який вже був оточений поліцейськими.

Я вгледіла німецького офіцера і, поки натовп ще не потягнув нас за собою, схопила матір за руку і побігла з нею до нього.

– Пане офіцере, – гукнула я німецькою, – ми сестри милосердя з лікарні, на нас розповсюджується розпорядження коменданта про вільне пересування медиків у межах міста!

– У вас є аусвайси? – сухо запитав офіцер. – Покажіть.

– Ми, – раптом розгубилась я, – ми тільки-но віддали їх для обміну на нові перепустки.

– Ніякого наказу про нові перепустки не було! – розгнівано крикнув німець. – Ти брешеш!

Він повернувся до солдата, який стояв поруч, і різко звелів:

– Веди їх до вагона і пильнуй, щоб не втекли. Під твою особисту відповідальність!

Я ще намагалась щось пояснювати офіцерові, але мама схопила мене за руку і потягла до вокзалу під задоволене хихотіння солдата з

автоматом, який нас супроводжував.

І я раптом все зрозуміла. Це була чергова облава на людей, яких примусово вивозили на роботу в Німеччину. Саме в цей день моя бабуся звеліла нам з мамою здати аусвайси, міняти які, якщо вірити цьому німецькому офіцерові, не було потреби. Чи знала вона про цю облаву?

Перед моїми очима виникло змарніле за ніч обличчя бабусі Уляни, її поспіх при прощанні і ці раптові обійми, ніби ми з мамою йшли не в аптеку на сусідню вулицю, а кудись далеко і надовго. Ні, мабуть-таки назавжди. Із двох небезпек, які чекали на доньку й онуку, їх рішуча мама і бабуся вибрала, на її думку, меншу. І цією меншою небезпекою мала бути важка праця на батьківщині окупантів.

W

Восени 1942 року облаштування табору для збройних загонів оунівців у Вовчаку було майже завершено. Назвати його вирішили Волинська січ. Очолив її односельчанин голови вербської управи й очільника однойменного осередку ОУН Тараса Кузьмука Нестор Шпак на псевдо Вітер, який згодом став курінним отаманом. У Вовчаку вже була готова до навчання новобранців підстаршинська школа, закінчували зводити казарми, госпіталь, мали тут бути також кузня, пекарня та майстерні.

Оскільки виникнення Волинської січі збіглося в часі з рішенням центрального проводу ОУН про створення єдиного військового угруповання – Української повстанської армії, то планувалося створити тут і штаб її північного округу.

На кінець жовтня вишкіл у таборі проходили уже кілька сотень чоловіків, значну частину з яких становили військовополонені з концентраційного табору у Володимирі, котрим оунівці допомогли втекти з потягу, що перевозив їх в інші табори в західній частині Рейху. Більшість із них були зі сходу України і втечу з полону сприйняли не лише як визволення з рабства, а насамперед як можливість боротися з ворогами своєї Вітчизни.

З одним із таких втікачів, Олександром Онищенком, лейтенантом-танкістом з-під Конотопа, я познайомився під час нещодавніх відвідин Вовчака. Хоча очільник нашого осередку, а заодно і мій начальник як голова управи Тарас Кузьмук не схвалював того, щоб перекладач Кренке з'являвся у таборі повстанців, він все ж вимушений був погодитись на це на прохання Уласа. Ми з Уласом вирішили, що особисто відпровадимо у Вовчак Йоську Фількінштейна, який мав опікуватись там госпіталем.

Цього красивого парубка зі смолянистим чубом і тижневою щетиною на щоках я помітив одразу, як тільки ми підійшли до зведених із соснових колод на зруб будівель, котрі мали слугувати повстанцям казармами. Він сидів по-турецьки просто на землі і чистив стару гвинтівку, щось мугикаючи собі під ніс. Парубок так був схожий на козака Мамая, вишивка із зображенням якого з дитинства висіла на стіні у нашій хаті, що я аж зупинився від здивування.

– Добридень, – звернувся я до парубка, який звів на мене очі, що світились молодечим запалом. – Чи знаєте ви, що дуже схожі на козака Мамаю? Отого, що зображують на малюнках і вишивках?

– На жаль, не бачив таких малюнків чи вишивок, – гарною українською відгукнувся чоловік. – Але від діда свого знаю, що наш рід по батькові йде від козака Ониська. Дід казав, а йому розповідав його дід, що про прапрадіда говорили: «Отой Онисько, що йому і в палаці низько». Такий нібито високий і дужий був козак.

– Та й ви нівроку, – усміхнувся я, кинувши погляд на великі, як вила, руки парубка. – Давайте познайомимось. Мене звати Володько, я з місцевих, володимирських.

– А мене Сашко, – одним рухом звівся на ноги чоловік. – Звичайно ж, Онищенко. З-під Конотопа ми...

Сашко розповів, як контуженим він потрапив під Ковелем у полон, а згодом у володимирський концтабір. З самого початку перебування в таборі він плекав надію, що втече і подасться в ліси до місцевих повстанців, про яких чув від в'язнів. Мрія його врешті збулася, і тепер він жив в очікуванні того часу, коли почне воювати з ворогом.

– Я ніколи нічого так не чекав, як чекаю зараз першого бою, – сказав мені на прощання Сашко. – Певно, то моя козацька кров кличе до битви.

У Вовчаку ми з Уласом пробули недовго. Попрощавшись із Йоськом, у якого очі палали жадобою діяльності і який уже встиг визначити, що першочергово він буде робити в госпіталі, ми під вечір зібралися йти до Верби, до якої навпрошки було не менше п'ятнадцяти кілометрів. До умовної межі табору нас зголосився провести Сашко Онищенко. Видно було, що йому цікаво поспілкуватись з людьми, які жили за межами лісового табору. Мені теж сподобався цей кмітливий парубок з твердим характером, у якому, незважаючи на його советське минуле, відчувалась дідівська козацька закваска.

Ми попрощались, пообіцявши один одному, що обов'язково ще зустрінемося.

Наступної після нашого успішного походу у Вовчак неділі ми з Уласом зібрались ввечері у Тараса, який сказав, що знає новину, про яку нагально потрібно повідомити побратима Вітра. Як виявилось, німці дізнались, що в лісах під Ковелем з'явилося угруповання советських партизанів, яке нібито має просуватись у бік Володимира.

Тож ближчим часом підрозділи СС будуть прочісувати навколишні ліси включно зі Свинаринським. Дістатись до Вовчака вони не зможуть, однак небезпека полягала в тому, що навколо урочища весь час перебувають повстанці. Тому есесівці, які полюватимуть на партизанів, не повинні випадково зіткнутися з оунівцями. Саме про це і потрібно було повідомити Вітра.

Йти у Вовчак випадало мені, оскільки Кренке, який кудись поїхав, відпустив мене до вівторка, а Улас і Тарас у понеділок мали бути на роботі в бургомістраті. Я не став зволікати і в понеділок зранку подався у Вербу. Розповівши Тарасові Кузьмуку про новину й отримавши від нього дозвіл іти у Вовчак, я зайшов додому, щоб перевдягнутись у старе і взяти кошика для грибів. У цю пору грибник у лісі не викликав підозр.

За цим заняттям мене й застала Ганнуся. Вона забігла з поля, де разом з батьками і сестрами копала буряки, аби видоїти корову і взяти з собою молока.

Глянувши на одягнутого в понеділок у стару одягу перекладача управи, вона все зрозуміла.

– Ти надовго? – тільки й запитала.

– До вечора мушу повернутись. Мені ж іще у Володимир, а завтра зранку до Кренке.

– Будь обережним, братику, – погладила мене по плечу Ганнуся. – Я буду чекати, коли б ти не повернувся.

Добре відомими мені потаємними стежками я добрався до початку Свинаринського лісу. Аби скоротити дорогу і не обходити болото лісом, вирішив пройти частину шляху полем і зайти в урочище з іншого боку. Я знав, що тут на підході до лісу мене має помітити вартовий, який пильнує на старому дубі, що росте на узліссі, тому не ховався і йшов у повний зріст. Пагорб, на який я підіймався, був густо порослий високими бур'янами. Внизу пролягала польова дорога, яка вела з Оси на Галинівку. Вона зникла за таким же, на якому я стояв, пагорбом, за яким підіймалась вгору хмара куряви.

Я не встиг іще усвідомити, звідки береться тут ця курява, коли на вершині недалекого вже дуба, на якій була облаштована оглядова вежа повстанців, з'явилася знайома постать Сашка Онищенко. Він склав руки іксом, що означало заборону рухатись вперед, а потім вказав правицею в бік хмари куряви, з якої вже вимальовувалась перша

німецька вантажівка. Моя реакція була миттєвою. Я впав у високі бур'яни і, проповзши вбік від стежки кількадесят метрів, зачався. Тієї ж миті почулись автоматні черги, які лунали від машин з есесівцями. Перш ніж скотитися з пагорба вниз і зникнути в близькому звідси густому підліску, я підвівся на рівень вершків татарника, у якому ховався, і глянув у бік дуба. З його вершини, чіпляючись одежею за гілля, падав Сашко Онищенко. Мій конотопський побратим, який встиг-таки дати знак про смертельну небезпеку, падав плавно, наче у сповільненому кадрі німого кіно, і врешті м'яко, як пір'їна лісового птаха, ліг у густу траву. Я коротко схлипнув, тричі перехрестився і швидко, мов той вуж, поповз у рятівну гущавину ліщини.

Я утікав не бездумно, як це буває з людьми, яких охопив панічний страх. Тихо й обережно я просувався у напрямку Вовчака довшим шляхом, добре усвідомлюючи, що не можу потрапити комусь на очі, бо інакше новина, заради якої ризикую життям сам і щойно загинув Сашко, не потрапить до повстанців. А вона повинна потрапити до них якомога швидше, поки Вітер не віддав наказу вступити з есесівцями в бій.

У табір мені вдалось прийти відносно швидко. Вітер дійсно віддав наказ готуватись до бою, проте, сподіваючись, що в гущавину німці лізти не стануть, звелів повстанцям не полишати урочища. Те, про що повідомив я, очільник повстанців сприйняв з полегшенням. Однак, прощаючись зі мною, Вітер сказав, що тепер зрозуміло одне: воювати доведеться не лише з німцями, а й з советськими партизанами. Тож до цього потрібно бути готовими.

Новий рік починався для повстанців з нових викликів. До загрози переслідування есесівськими загонами в лісах і зіткнень з советськими партизанами додавалось протистояння з так званою польською самообороною, всіляко підтримуваною окупантами для розпалювання ворожнечі між корінними жителями і «осадниками» колишньої Жечі Посполитої.

На зібранні очільників володимирських осередків ОУН, яке відбулось після Різдва на одному з хуторів неподалік Охнівки і на яке були запрошені я, Тарас з Уласом і Данило Білопільський, Тарас Кузьмук оголосив рішення крайового проводу ОУН про активізацію дій повстанського підпілля і новоствореної УПА. Першим етапом

розгортання супротиву окупантам мало стати закладення вибухівки в управи і комендатури. А також підриви німецьких ешелонів.

– Вирішено, – доповідав Кузьмук, – що на день злуки Української і Західноукраїнської народних республік ми підірвемо вибухівкою Володимирський бургомістрат і вербську управу. Зробити цю небезпечну справу доручаємо вам, хлопці.

Він почергово подивився на мене, Тараса, Уласа і Данила.

– Бургомістрат за Тарасом і Уласом, наша управа за Володькою і Данилом. Закладена вибухівка має бути в грубки, які з самого ранку розпалюють прибиральниці. І у Володимирі, і у Вербі це наші люди, ви їх знаєте. Відразу після розпалу грубок прибиральниці ідуть, наші люди переправлять їх у безпечне місце. Вибухівку закладаєте після закінчення робочого дня. Один з пари закладає бомбу, другий стоїть на сторожі. Про час ми повідомимо окремо. Чи все зрозуміло, побратими?

– Все, – майже одночасно відповіли ми четверо.

– Звичайно, ви можете відмовитись, – завершив Тарас Кузьмук. – Ми сприйнемо це з розумінням і назначимо інших побратимів...

– Ні-ні, – якимось запобігливо вихопився Данило Білопільський, – ми згодні... Тобто я згоден.

– Я теж згоден, – один за одним підтвердили Тарас, Улас і я.

Весь наступний день з моєї голови не виходив Данило Білопільський. Я знав, що Данило страшенно ревнує мене до Люби Певцової, в яку давно був закоханий. Натомість залицяння до неї Кренке, про які говорило все село, його якимось ніби й не обходили. Мені хотілось розповісти Данилові, що я розірвав стосунки з Любою, та я все не знаходив часу, аби відверто поговорити про це з побратимом. Тож я вирішив, що як тільки ми виконаємо небезпечне завдання, обов'язково скажу Данилові, що байдужий до Люби. Зрештою, так воно і було. Хотілось більше не думати про ці любовні колізії, та мої думки чомусь знову і знову повертались до Данила і Люби.

Напередодні дня Злуки Тарас Кузьмук повідомив про час закладення вибухівки. Це мало статись між п'ятою і шостою годиною вечора і залежати від того, чи будуть у цих установах ще працівники. Оскільки і в бургомістратурі, і в управі визначені для закладення вибухівки грубки розпалювались із коридорів, зробити це було легше і безпечніше.

Я переймався тим, чи поїде до шостої з управи Кренке і чи не забagnetься йому часом взяти мене з собою у Володимир. Та Кренке вийшов зі свого кабінету о четвертій і, попрощавшись з усіма, поїхав. Виходячи, він якось дивно подивився на мене. У цьому погляді я вловив чи то жаль, чи насмішкуватість. У душу мені почала заповзати тривога, та, подумавши, я заспокоївся. Я згадав про схожі погляди свого начальника, якими він обдаровував мене з того часу, як провів вечір у компанії Люби Певцової. Напевно, він знав, що я раніше зустрівся з дівчиною, і тепер вважав себе переможцем у залицянні до неї.

О п'ятій вечора приміщення управи покинув Тарас Кузьмук, а за ним і всі її працівники. Голова управи голосно, щоб всі чули, запитав мене, чи довго я ще буду працювати, і я так само голосно відповів, що теж уже збираюся йти. Я тихо відчинив вікно свого кабінету і вийшов на вулицю на очах у працівників управи. Вхідний замок у приміщення мала зачиняти прибиральниця.

О пів на шосту вечора було вже зовсім темно. Я ззаду підійшов до хліва управи, в якому зберігались дрова і всяке начиння, і тихо пошкрябав у двері. Данило, як і домовились, уже чекав на мене там з вибухівкою. Ми разом підкрались до вікна мого кабінету. Рама подалась, і я швидко заліз всередину. Данило так само швидко подав мені згорток з вибухівкою і причинив віконницю. Добре орієнтуючись у темряві, я пройшов у коридор і, присівши біля грубки, відчинив дверцята. Вибухівку потрібно було класти в самий кінець піддувала, щоб вона не вибухнула відразу, як прибиральниця розпалить.

Заледве я встиг зачинити дверцята піддувала, як почув гуркіт двигуна. У двір управи заїжджала машина. Я кинувся до відчиненого вікна кабінету, та враз інстинктивно відсахнувся. Потужне світло автомобільних фар засліпило очі, і відразу пролунав різкий насмішкуватий голос Ганса Кренке:

– Гер Вольф, прошу, вилазьте у вікно, унтер-офіцер Штольц вам допоможе. І майте на увазі, що приміщення управи оточене солдатами СС.

Моє серце на мить завмерло, а потім несамовито застукотіло. У світлі фар я побачив Данила Білопільського, який стояв біля двох есесівців. «Зрадник, він зрадник», – промайнула в моїй голові страшна думка. Я скочив з підвіконня у сніг і, ледь ноги торкнулись землі,

рвонув убік. Та не встиг завернути й за ріг будинку, як щось важке впало мені на голову і світ, спочатку вибухнувши, за мить звузився до маленької яскравої крапки, за якою була лише глибока темна безодня.

Щось крижане враз охопило голову, і я прийшов до тями. Я лежав на підлозі, залитій водою, і свідомість поверталась до мене важко, якось ніби шматками. «Живий», – була перша думка. Й одразу ж за нею ще одна: «Що з Тарасом і Уласом?»

– Вставай!

Хтось боляче шарпнув мене за руку і різко звів на неслухняні ноги. Я ледь зміг розплющити очі і в ці шпарини побачив худого есесівця, який тримав мене перед собою під руки.

– Пішли, – розвернув він мене обличчям до дверей. – На тебе чекає гер Кренке.

Заточуючись, я з допомогою німця брів якимось коридором. Нарешті ми зупинились біля дверей, і, постукавши, німець завів мене в яскраво освітлене приміщення.

– Посади його на стілець і чекай за дверима, – почув я знайомий голос. Очі все ще не звикли до світла.

Худий есесівець посадив мене на скрипучий стілець і вийшов. Перед очима поволі вималювалось обличчя Ганса Кренке, який сидів навпроти за письмовим столом.

– Отже, – мовив Кренке, – ти зв'язаний з так званою повстанською армією і хотів підірвати німецьку управу. Самогубець! На тебе чекає зашморг, і то найближчим часом. Знаєш про це?

Я різко звів голову і подивився Кренке у вічі.

– Ми боремось за свою землю, яку ви, як і совети, прийшли поневолити. Померти за неї – честь для кожного українського патріота.

– Ти дійсно так вважаєш? – після довгої паузи тихо запитав Кренке. – До речі, твої товариші Тарас Микитюк, Улас Кузьмук і Данило Білопільський уже розповіли про те, хто дав вам таке завдання і де штаб вашої так званої січі.

Я зціпив од відчаю зуби. Виходить, Тарас з Уласом теж в гестапо. Зусиллям волі я подавив важке зітхання, що рвалось із грудей, і випростався на стільці.

– Тарас і Улас ніколи не стануть зрадниками. Данило... Це він видав вам нас, гер Кренке?

Ганс Кренке зловтішно засміявся.

– Зараз це вже не має для тебе ніякого значення. Якщо ти нічого не скажеш про своїх спільників, тебе будуть катувати і врешті повісять. Ти усвідомлюєш це?

– Я вам нічого не скажу, – тихо, але твердо мовив я. – Бог дасть мені сили витерпіти страждання...

На честь дня Злуки я надягнув вишиту мамою сорочку і тепер сидів перед німцем у ній, густо политій кров'ю з розбитого обличчя. Закінчивши останню фразу, я взяв рукою нагрудну вишивку і, схиливши до неї голову, поцілував.

Кренке нервово сіпнув підборіддям і підвівся з-за столу.

– Фріце! – крикнув він. – У камеру його, до ранку.

У стінах володимирського гестапо я провів майже місяць. Щодня я очікував, що мене поведуть на страту. Це очікування було нестерпним, може, й гіршим за саму смерть. Та ще нестерпнішою була думка про те, що через зраду постраждали мої найближчі друзі, наша спільна справа.

Одного ранку, лік яким я вже втратив, до камери в супроводі есесівця зайшов Ганс Кренке. Я з натугою звівся на ноги, приготувавшись почути смертний присуд.

– Будьте за дверима, Фріце, – звелів есесівцю Кренке і з якоюсь задумою став розглядати мене.

– Годину тому, – мовив він безбарвним голосом, – повісили твоїх товаришів Кузьмука і Микитюка. Тобі й Білопільському смертну кару замінили на роботу на рурських шахтах...

Я скинувся і подивився у вічі Кренке важким поглядом.

– Чому ж не стратили мене? Я нікого не зрадив.

Кренке якусь мить помовчав і тихо відповів:

– Своїм помилюванням завдячуй фройлен Любофф Пєффцова. А ще – моєму старшому сину...

Увечері наглядач, який любив перекинутися зі мною кількома словами, оскільки я знав німецьку, приніс мені в камеру арештантську робу і сказав, що завтра мене з іншими засудженими відправляють потягом у Німеччину. Я попросив сусіда по камері, щоб той, якщо вийте на волю, передав якось моїм батькам вишиту сорочку. Це буде для них знаком, що їх старшого сина не стратили.

Зранку на залізничному вокзалі я востаннє побачив рідну землю. Нас, кілька сотень в'язнів, загнали у товарні вагони і, відразу ж

зачинивши важкі залізні двері, повезли на захід. Невдовзі потяг зупинився і довго стояв, мабуть, очікуючи зустрічного. Хтось із в'язнів, заглянувши у маленьке загразоване віконце під стелею вагона, сказав, що це Ізов. Я згадав, що при советах це була прикордонна станція. Зараз тут вже не було ніякого кордону, та згадка про нього раптом викликала у мене нестримне бажання попрощатися з Батьківщиною.

– Прощай, моя рідна земле, – тихо прошепотів я потрісканими губами. – Прощайте, мої рідні і друзі. Дай, Боже, колись побачитись...

У дитинстві я якось їздив з батьком на цегельню. Для хутірського хлопчика тут все було цікаве: як роблять з глини глевкі бруски, засовують у здоровенну піч і виймають готову цеглу, гарячу і підпалену, наче тільки-но спечений хліб. Та найбільше мене вразили коні, котрі місили глину, майже безупинно ходячи по колу. Вони були понурими, з зашореними очима, аби бачити лише витоптану копитами круглу доріжку, яку день у день вони проходили тисячі, мільйони разів. Коні з цегельні були радше схожі на механічні іграшки, ніж на живих тварин. Мені, десятирічному, було їх страшенно шкода. І я вирішив тоді, що коли виросту, то придумаю якийсь пристрій, котрий зможе замінити на цегельнях таких коней.

Тепер, відбуваючи тяжку каторжну повинність на одній з шахт Рурського вугільного басейну, я сам собі нагадував ту коняку з цегельні. Вже більше двох років кожного ранку з такими ж, як і сам, в'язнями я спускався у глибоку шахту і до вечора тягав там вагонетки з вугіллям. Це повторювалось щодня за тим самим маршрутом і нічим не відрізнялось від ходіння коня, який місить глину, по колу. Від такої одноманітної важкої праці можна було збожеволіти. Або просто втратити здатність мислити, ставши людиною-механізмом. Від того й іншого мене рятували пісні і... креслення. Співати в таборі чи тим паче в шахті було неможливо під страхом смерті. І я навчився це робити подумки. Я мав чудову пам'ять і знав добру сотню українських пісень, серед них і майже всі відомі пісні січових стрільців. З них я починав свій важкий робочий день, ними і закінчував. Свою улюблену «Гей, там на горі, Січ іде...!» я подумки наспівував, коли було особливо нестерпно. І пісня допомагала вижити, рятувала від зневіри,

як навчена мамою молитва на ніч. А креслення живили мій інтелект, не давали занепасти творчій думці майбутнього архітектора. Я креслив свої проекти на піску чи на вугільній пилюці, використовуючи кожну вільну хвилину. Малював і тут-таки стирав, аби не побачили наглядачі. Сприйняте візуально креслення вривалося у пам'ять, наче викарбовувалося у мозку, назавжди. Це неймовірно тішило мене, і вечорами в бараку я міг довго «перегортати» в голові ці свої креслення, насолоджуючись роботою винахідницької думки.

Напередодні того дня, коли наш табір звільнили від есесівців американські вояки, мені приснився сон.

Снилось мені, що я виходжу із батьківського лісу і бачу, що назустріч по полю йде дівчина у вишитій сорочці і вінку. Дівчина незнайома і нетутешня. Спочатку мені здалося, що то Люба Пєвцова: таке ж смагляве обличчя, рівний ніс і великі очі. Та коли дівчина наблизилась, я зрозумів, що це не Люба. Ледь помітна посмішка блукала на вродливому обличчі незнайомки, а від неї самої на мене раптом ніби повіяло добротою і спокоєм.

– Здрастуй, Володю, – тихим ніжним голосом мовила дівчина, простягаючи вперед обидві руки. – Ходімо зі мною, любий...

Я хотів підійти до дівчини, та вона почала потроху віддалятися, ніби манячи мене за собою. Я кинувся вперед, намагаючись її наздогнати, і прокинувся. Табір був сповнений гуркотом військової техніки.

Усі ці безкінечні дні і місяці, які я провів у німецькому таборі на рурській шахті, були сповнені болючих спогадів про зраду і загибель побратимів. Я молив Бога, щоб вижити, повернутись у рідний край і боротися з ворогами. Я не знав, хто перемагає у цій війні, хоча з деяких ознак поведінки і розмов наглядачів розумів, що справи в окупантів складаються кепсько. Я був реалістом, тому добре усвідомлював, що коли совети переможуть, то вдома на мене чекає те ж саме, що і в німецькому концтаборі. Якщо не гірше. Та я був впевнений в тому, що мої побратими будуть боротись з советами так само, як боролись з гітлерівцями, і усією душею прагнув долучитись до цієї боротьби.

Американці привезли в табір продукти й одягу. Полоненим сказали, що ближчим часом їх усіх заберуть у табір для інтернованих,

який уже готують для осіб, звільнених з німецького полону, під Ессеном.

Перед тим як нас мали відправляти в табір для інтернованих, мені вдалось поспілкуватись з американським офіцером, котрий керував перевезенням в'язнів. Плутаючи німецькі й англійські слова, я запитав офіцера, чи буде у таких, як ми, можливість повернутись на Батьківщину.

Цибатий американець терпляче вислухав мене і так само терпляче почав пояснювати:

– Така можливість буде надана усім полоненим з Радянського Союзу. Та я би вам не радив повертатись додому. Як я зрозумів, ви з Західної України, були зв'язані з Українською повстанською армією. Згідно з умовами союзників, такі колишні в'язні можуть вибирати для проживання будь-яку країну з тих, які входять у антигітлерівську коаліцію. А в Радянському Союзі на вас чекає тюрма чи концентраційний табір.

Я відчував себе маленьким самотнім острівцем, загубленим серед океану розкиданих війною по світу людських доль. Як би мені знадобилась зараз батькова порада, підтримка друзів і побратимів! Та я залишився сам у чужій країні на роздоріжжі власної долі. І мав покладатись тепер лише на себе.

М

Вивезені восени 1942 року на примусову роботу в Третій рейх, ми з мамою потрапили на велику ферму неподалік Дортмунда. Оскільки я знала німецьку, то згодом довідалась про це від дружини бауера, в якого ми стали працювати на свинофермі. Свиной на ній було кілька сотень, і я з матір'ю та ще четверо жінок, яких привезли разом з нами, доглядали за цим верескливим стадом з ранку до вечора. Порівняно з концтабором умови проживання і харчування були тут значно кращими, та виснажлива робота і брутальне ставлення німців до «остарбайтерів» постійно нагадували нам, українкам, що ми в неволі.

Розуміючи, що втікати звідси нікуди, я вся віддалась роботі. Я любила тварин, і це допомагало мені справлятися з важкою працею. Та усвідомлення того, що я працюю на окупантів, не давало спокою. Я думала про побратимів, у яких, може, не вистачає продуктів, про

Миколу, котрий десь воює на фронті, і в такі хвилини мені хотілось спалити цю ферму разом з її пихатими господарями.

За півроку фрау Фрікель, дружина господаря, призначила мене старшою на свинофермі. Ніяких преференцій мені це не давало, однак сама фрау Фрікель стала поводитися зі мною привітніше і навіть час від часу спілкуватись на різні теми. Від неї я довідувалась про події на фронті і новини в самому Рейху. Вершиною довіри господині до мене стала її розповідь про сина, який воював на Східному фронті. Фрау Фрікель дуже переживала за свого первістка, якому було десь під тридцять років і який ще навіть не був одружений. Сама фрау, з її слів, була якогось графського роду і бажала для свого улюбленця такої ж вельможної нареченої. Те, що він був сином власників свиноферм, її не знічувало.

Наприкінці наступного року додому у відпустку приїхав і сам Фрікель-молодший, який був поранений на фронті і лікувався в дортмундському госпіталі. Наступного ж дня я зіткнулась з ним біля будинку господарів, коли йшла доповідати фрау Фрікель про результати чергового опоросу свиноматок.

Вернер Фрікель виявився худорлявим блондином непримітної зовнішності з великими залисинами на скошеному чолі. Побачивши мене, він став як укопаний. Я хотіла прошмигнути мимо, але молодик зупинив мене запитанням:

– Перепрошую, ви тут працюєте?

– Так, – коротко відповіла я, намагаючись пройти далі.

– Ви розмовляєте німецькою? – не вгавав незнайомиць, у котрому я вже впізнала сина господині, зовнішність якого та мені описувала не один раз.

– Не дуже добре, – навмисне кострубато склала я фразу, клянучи себе за те, що з'явилася тут саме зараз.

– Ви полонили мене своєю красою, фройляйн, – мовив молодий господар і, галантно вклонившись, відрекомендувався: – Вернер, Вернер Фрікель.

Всі подальші дні, аж до кінця відпустки, Вернер не давав мені спокою. Він не домагався мене, навпаки, був ввічливим і галантним, проте його настирливі залицяння доводили мене до відчаю. Моя мама, бачачи це, порадила потерпіти, поки Вернер не поїде на фронт.

Зрештою, все могло бути набагато гірше, а заступитись за мене тут було нікому.

За день до закінчення відпустки Вернер навідався до нас на ферму і якось вибачливо попросив мене прийти ввечері в сад для важливої розмови.

– Я завтра від'їжджаю на фронт, тож сподіваюсь, що ти мені не відмовиш, Маріє, – тихо мовив Вернер.

І я погодилась.

Ввечері, як тільки ми зустрілись, Вернер Фрікель, не мовивши слова, вийняв з кишені золотий перстень і, взявши мене за руку, насадив його на палець.

– Цей фамільний перстень я маю подарувати дівчині, з якою бажаю заручитись, – сором'язливо сказав він, цілуючи мою правицю. – Він твій, бо я покохав тебе, Маріє.

– Що ви! – ошелешено крикнула я, намагаючись зняти затісний перстень. – Я ж лише ваша наймичка, гер Фрікель. До того ж я вас не кохаю. Ви хоча б задля годиться про це у мене запитали.

– Якщо повернусь живим, – ніби не чуючи мене, мовив Вернер, – я буду наполягати, щоб мати зробила тебе економкою. Тоді ми зможемо одружитись. Можливо...

Не слухаючи далі нав'язливого бурмотіння, я відскочила від молодого Фрікеля і чимдуж помчала до помешкання, в якому проживали примусові робітники.

Наступного дня Вернер Фрікель не прийшов попрощатись. Натомість увечері, провівши сина, мене викликала до себе фрау. Йдучи до неї, я вже вкотре намагалася зняти з пальця злочасного персня, але він наче вріс у тіло.

Коли я зайшла до кімнати господині, та, не привітавшись, схопила мене за руку і спробувала зняти з пальця перстень. Коли це їй не вдалося, фрау відштовхнула мене від себе і закричала, бризкаючи слиною:

– Нікчемна слов'янка! Ти зачарувала мого сина, але тобі ніколи не стати його дружиною. Ти представниця нижчої раси, а наш фюрер заборонив шлюби шляхетних арійців з недолюдьми. Тож мерщій віддай фамільного персня і йди годувати свиней. Бо доведеться його зняти разом з пальцем.

Я відчула, як звужуються мої очі, а тіло напружується, наче перед стрибком. У цю мить я, мабуть, нагадувала молоду рись, чию назву колись взяла собі за псевдо. Фрау Фрікель перелякано позадкувала. Неймовірними зусиллями, здираючи шкіру, я таки зняла з пальця подарованого Вернером персня і кинула його на підлогу.

– Ваш син силоміць насадив його мені на палець, – ледь стримуючи себе, крижаним тоном мовила я. – Я сказала, що не кохаю його. Я ніколи не зможу покохати ворога...

Не чекаючи дозволу, я рушила до дверей.

– Ти куди?! – верескнула мені в спину фрау. – Я ще не відпустила тебе, наймичко.

– Йду годувати свиней, – повернувши до господині голову, спокійно мовила я. – Адже моя справа – годувати свиней, чи не так?

За півроку фрау Фрікель отримала повідомлення, що її син Вернер Фрікель героїчно загинув на Східному фронті. А ще за півроку у Дортмунді були союзницькі війська антигітлерівської коаліції. Того дня, коли на ферму Фрікелів приїхали американські військові конфісковувати свинину для потреб армій, господиня покликала мене до себе. Після загибелі Вернера вона дуже постаріла, стала тихою і мовчазною. Не мовивши ні слова, вона дістала зі скриньки для прикрас того самого фамільного персня і простягнула мені.

– Візьми його, – глухо зронила фрау, – він твій. Прошу тебе, Маріє. І пробач мені.

– Ні, – похитала я головою. – Він мені ні до чого.

– Вернер кохав тебе. Його немає. То навіщо мені цей перстень? Візьми його, благаю.

Стара німкеня вклала перстень у мою долоню і міцно стулила її, ніби намагаючись там його надійно заховати.

– Тебе чекає далека дорога, попереду все життя, – стомлено похитала головою фрау Фрікель. – Він тобі ще знадобиться. І тоді ти, може, згадаєш про Вернера...

W

Починалось літо 1945 року. Війна в Європі вже закінчилась, і тисячі колишніх в'язнів концтаборів та «остарбайтерів», яких зvezли у великий табір для інтернованих під містом Ессен на заході Німеччини,

з нетерпінням чекали, коли зможуть повернутись додому. Та серед них було немало й таких, для яких повернення на Батьківщину означало подальшу неволю, а то й смерть. Насамперед це стосувалось вихідців з України, які належали до патріотичних організацій чи воювали в Українській повстанській армії. А таких у цьому таборі виявилось досить багато.

Представники ОУН, які налагодили зв'язки з союзниками, з самого початку створення на звільнених територіях таборів для інтернованих розпочали активну діяльність зі згуртування та підтримки українських патріотів, які там опинились. У кожному із таких таборів за короткий термін було створено щось на кшталт координаційних центрів, які опікувались вихідцями з України. Був такий центр, чи, як його назвали засновники, «рада», і в таборі для інтернованих під Ессеном.

Я потрапив у цей табір з першою хвилиною в'язнів, тож не дивно, що незабаром теж увійшов до складу такої координаційної «ради». Спочатку, коли людей у таборі було відносно небагато, виявляти своїх серед новоприбулих було не складно. Тим паче що союзницьке керівництво табору всіляко цьому сприяло. Та коли табір розширили і до нього стали прибувати все нові і нові мешканці, робота українських координаторів значно ускладнилась. На прохання «ради» комендант табору виділив для її потреб окреме місце у новозбудованому бараці. Оголошення про те, де розміщується цей своєрідний штаб української «ради», розклеїли при вході у табір, біля адміністративних будівель і навіть транслиували по табірному радіо. Тепер новоприбулі українці вже зголошувались, приходячи безпосередньо до приміщення «ради». З часом це приміщення, досить велике за площею, українці стали використовувати для загальних зібрань чи на свята.

Того дня я з самого ранку якраз і займався тим, що готував приміщення для посиділок з приводу Зелених свят. У табір нещодавно привезли кілька десятків українців, які були на примусових роботах на фермах під Дортмундом, і в «раді» вирішили поєднати святкування зі знайомством з новими земляками. Очільник «ради» побратим Микита домовився з комендантом табору про проведення до нашого штабу радіозв'язку, і тепер я з американцем Джоном з адміністрації встановлював гучномовець. Після обіду окрім новин, які щодня передавали по табірному радіо, мали ще транслиувати виступ пана Микити.

Коли гучномовець уже було встановлено, до приміщення заглянула весела дівчина Настя, яка теж була в «раді», і таємничим голосом сповістила, що на посиділках усіх чекає «сюрпрайз» від нових дівчат. Знаючи, що Настя все одно викаже новину, я вдав, що це мене не цікавить.

– Ти не хочеш знати, що вони придумали? – заокруглила очі Настя, згораючи від нетерпіння про все розповісти.

– Та ж скоро самі побачимо, – стримано усміхнувся я, розставляючи з помічниками столи і стільці. – Чого поспішати?

– Та ти не уявляєш, які молодці ці східнячки! – захоплено крикнула дівчина. – Вони... вони готують справжні вареники з сиром! Обіцяють гарячими принести до столу...

Такого я не очікував. Мої улюблені вареники з сиром! Як це вони спромоглись приготувати їх у таборі? Я вже був готовий їти розцілувати кожну з цих господинь.

Ближче до полудня приміщення почали заповнювати чоловіки і жінки. Майже кожного з них я вже знав в обличчя. Це була переважно молодь, юнаки і дівчата з Волині, Галичини, частково з Поділля. Нові мешканці табору все не з'являлись. Коли раптом двері широко відчинились і через поріг одна за одною переступили три дівчини з великими тарелями в руках. Вони стали півколом і одночасно вклонились присутнім.

– З Трійцею святою, дорогі побратими, – глибоким приємним голосом мовила та, що стояла посередині і була у вишитій сорочці. – Пригощайтесь варениками, та й будемо знайомитись.

Під захоплені вигуки присутніх троє дівчат рівномірно розставили на столах тарелі, на яких парували гори вареників, тільки-но, видно, з окропу.

Я дивився на дівчину у вишитій сорочці, намагаючись згадати, де бачив це іконописне обличчя, чув цей спокійний глибокий голос. Та, зустрівшись з нею поглядом, я відразу все пригадав. Це були обличчя і голос дівчини з того мого загадкового сну останньої ночі перед визволенням з концтабору, яка поманила за собою і зникла. Тепер вона повернулась і стояла переді мною, невідривно дивлячись у вічі. І я раптом подумав, що коли вона таки повернулась, прийшла не уві сні, а в дійсності, то це, мабуть, доля.

Посиділки закінчились, вже давно всі розійшлись, а ми удвох все сиділи навпроти одне одного – і говорили, говорили. Марійка Білоус, мов на сповіді, розповідала мені, людині, яку вона ще кілька годин тому не знала, все про своє життя і слухала мою сповідь, таку ж довгу і щиру. Кожен з нас відчував, що тут, у таборі, доля робить нам найдорожчий подарунок. Просто час для найвирішальніших у нашому житті слів ще не настав.

У таборі для інтернованих під Ессеном ми пробули до кінця Другої світової війни, коли у вересні 1945 року капітулювала Японія. Тепер щодня ми були разом і своє майбутнє бачили лише обопільним. Як у тому моему віщому сні, вирішився і напрямок нашого подальшого спільного життєвого шляху.

– Ні тобі, ні мені немає вороття додому, – сказала на моє запитання, яке найбільше мучило мене увесь цей час, Марійка. – Але удвох нам легше буде дбати про нашу Україну, де б ми не були...

Ми вибрали Сполучені Штати Америки, шлях до яких лежав через Велику Британію.

Перед тим як покинути табір для інтернованих і їхати в далекі незнані світи, ми з Марійкою повінчались. Старенький священник, якого очільник табірної «ради» привіз із Ессена, поєднав нас у присутності Марійчиної мами і побратима Микити.

– Разом і в радості, і в горі, – в унісон з Марійкою повторював я за священником, – доки смерть не розлучить нас...

W i M

Похилого віку кремезний чоловік з білим, мов сніг, волоссям і такою ж борідкою-еспаньйолкою сидів на терасі будинку з видом на озерне плесо і щось ретельно малював олівцем у блокноті. Закінчивши, він витягнув руку з блокнотом вперед і, роздивившись малюнок, задоволено посміхнувся. На блокнотному аркуші був зображений тризуб, на фоні якого кирилицею виписане вітання з річницею незалежності України. Слова «незалежність», однак, у тексті не було. Натомість посередині аркуша відразу впадало у вічі словосполучення «воскресінням України».

Чоловіка звали Walter Wowk, йому було майже дев'яносто років, понад сорок з яких він пропрацював архітектором у Міннеаполісі. Вже

багато років поспіль він щодень виходив на цю терасу і щось малював чи креслив. І кожен такий малюнок, як і думки цього старого чоловіка, був пов'язаний з його історичною батьківщиною. Walter Wowk, Володимир Вовк, Володько з волинського хутора Капітулка любив її так само безмежно, як і в далекій молодості.

Двері на терасу тихо відчинились, і на порозі постала така ж сивочола немолода жінка невеликого зросту. Якийсь час вона з доброзичливою посмішкою дивилась на чоловіка, а затим покликала:

– Володю, іди обідати. Твої улюблені вареники з сиром уже на столі.

Чоловік повернув на голос голову, і його обличчя враз засяяло.

– Йду, Марійко, йду...

По обіді Володимир-Walter знову вийшов на терасу. Коли він вмовстився у зручному кріслі і взяв до рук олівець і блокнот, з'явилась Марія і турботливо вкрила йому ноги пледом. Поцілувавши дружину у схилену до нього голову, чоловік розгорнув блокнота на чистому аркуші. Натренована багаторічними кресленнями рука впевнено розпочала малюнок у властивому йому стилі прямих ліній. Зверху великими літерами Володимир вивів слово «Україна». Під ним, окреслене хмаркою, з'явилось небо, а ще нижче – лан колосистої пшениці. Зліва під цим ланом він виписав ім'я Володимир, а справа – Марія. На якусь мить замислившись, він знову схилився над блокнотом і на межі неба і пшеничного лану вивів друкованими літерами: ДОКИ СМЕРТЬ НЕ РОЗЛУЧИТЬ НАС.

Ніби виконавши велику важку роботу, чоловік глибоко зітхнув і, відкинувши голову на спинку крісла, заплющив очі. «Як ти там, мій рідний краю? – тривожно думав Володимир-Walter, непорушно сидячи в кріслі. – Які ще випробування чекають на тебе?.. Які...»

Олівець випав зі знесиленої руки і покотився до дверей, які вже відчиняла стривожена Марія...

Овадне – Луцьк
2010–2015

Примітки

1

Гміна – сільська управа (*пол.*). – Тут і далі прим. авт, якщо не вказано інше.

2

Кручок вудки – ємність з горілкою, яка відповідала 125 г (*пол.*).

3

Креси – землі, територія (*пол.*).

4

Вельон – вінець, який наречена надягає на голову (*пол.*).

5

Кантар – збруя, яку вдягають коневі на голову.

6

Пейси – довге волосся, яке євреї завивали біля скронь.

7

Рабкоп – робітничий кооператив.

8

ЧОП – частини особливого призначення ГПУ (колишньої ЧК).

9

«Отвѣтчікі» – неблагонадійні селяни, яких розстрілювали без суду як заручників.

10

«Кукурудза» – так гайдамаки називали довгі французькі гранати, поверхня яких нагадувала качан кукурудзи.

11

Рольнік – хлібороб (*пол.*).

12

Оберек – польський танець.

13

Вакації – канікули (*пол.*).